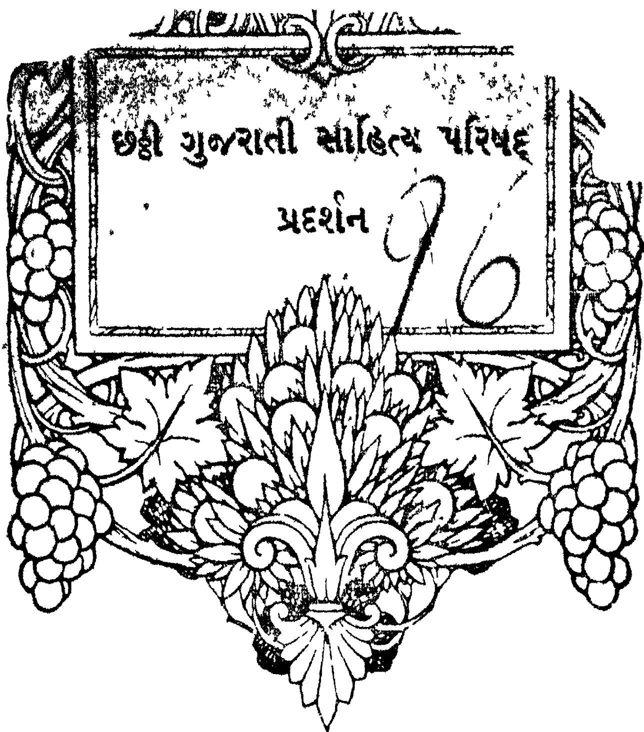

રા. રા. પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજીનું ભાષણ

અમદાવાદ.

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકતી વખતે
રા. રા. પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજીએ
આપેલું ભાષણ.

સાક્ષર બંધુઓ અને બ્હેનો,

પ્રસ્તાવિક.

આપણી છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના અભીષ્ટ પ્રસંગમાં આપ સહુએ મને લલીતકળા-પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકવાનું કાર્ય સોંપ્યું તે માટે હું આપ સહુનો આભારી થયો છું અને ઉક્ત કાર્ય અદા કરવાની તક લેતાં મને અપૂર્વ આનંદ થાય છે. કળા-પ્રદેશની રમ્યતામાં મને સ્વાભાવિક આનંદ મળે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં વિશેષે કરીને આપણા આર્યોનાં પુરાતન કળાકૌશલ્ય વિષે કંઇક આભાસ આપની પાસે રજુ કરવાની મને તક મળશે એને પણ હું એક શુભ પ્રસંગ માનુંછું. જો કે આપણી સાહિત્ય પરિષદ્‌ની સ્થાપના થયાંને આજે ૧૪ વર્ષ થયાં છે, અને આ છઠ્ઠું સંમેલન છે તોપણ સમર્થ કાર્યવાહકોની દેખરેખ નીચે પાંચ પરિષદો પુરી થઇ અને તેવાજ સમર્થ કાર્યવાહકો આ સંમેલનમાં પણ મને દૃષ્ટિગોચર થાય છે, એટલે મારૂં અંતઃકરણ ખાત્રી આપે છે કે આ પરિષદ્‌નાં હેતુ અને યોજના ઉપર જગન્નિયંતાની મેહેર છે; અને આપણા આર્યોની આ પ્રાચીન રૂઢી જાળવી રાખી આપણે આપણા પ્રયાસમાં પ્રવૃત્ત રહેશું તો મને આશા છે કે આપણે આપણો હેતુ યથેષ્ટ પાર પાડી શકશું. પ્રભુ આપણા આ શુભ પ્રયાસને નિરંતર પુષ્ટિ આપે એમ ઇચ્છું છું.

શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા.

૧. કળા-કૌશલ્યના નમુનાઓ આપના સમક્ષ રજુ કરતાં, કળા કૌશલ્ય વિષે બે શબ્દો મ્હારે બોલવા એ એક વ્યવહારની જવાબદારી મ્હારા ઉપર રહે છે. મ્હારે વિશેષે કરીને આર્યોનાં પ્રાચીન કળા-કૌશલ્ય વિષે આજે કંઇક બોલવાની ધારણા હોવાથી વર્તમાન અને ભૂતકાળની

વસ્તુસ્થિતિનું કંઇક દિગ્દર્શન કરી હું પ્રાચીન ભૂતકાળનાં કળા–કૌશલ્ય વિષે આપની પાસે થોડી જાણવા જોગ હકીકત રજુ કરવા ધારૂં છું. આ ક્રમ સ્વીકારવામાં પણ કળા–પ્રદેશ મને એટલો વિશાળ જણાય છે કે પ્રાચીન ભૂતકાળની આવશ્યક હકીકત રજુ કરવામાં પણ પ્રસ્તુત વિષયને આ લેખમાં જુજ ન્યાય આપી શકાશે એમ મને લાગે છે. કળા–કૌશલ્યમાં પારંગત ગયેલા આપણા પૂર્વજોએ ચોસઠ કળાઓ વર્ણવેલી છે અને ઉકત કળાઓ અને તેમનાં અંગો વિષે એટલી સવિસ્તર, સંપૂર્ણ અને અદ્ભૂત વિગતો માલૂમ પડે છે કે પ્રસ્તુત પ્રસંગના લેખમાં બધી કળાઓ વિષે બોલવાનું અશકય જણાય છે. આટલાં કારણસર હું વિશેષે કરીને માત્ર શિલ્પ–કળા અને ચિત્ર–કળા, એ બે કળાઓ સંબંધમાં બોલવા માગું છું અને તેમ કરવામાં આપણા પૂર્વજોનાં અદ્ભૂત અને અકલ કળા-કૌશલ્યના ભંડારમાં અનેક ઉત્સાહી શકિતઓને વાળી શકાશે એવી આશા રાખું છું.

વર્તમાન સ્થિતિ

ભૂતકાળની કળાની ઉત્કૃષ્ટતા. ૨. કળાકૌશલ્યની બાબતમાં વર્તમાન કાળની વસ્તુસ્થિતિનું હું અવલોકન કરૂં છું ત્યારે હિંદમાં બલ્કે દુનિયાંના એકે ભાગમાં કળા–પ્રદેશમાં મ્હારી દૃષ્ટિ સંતોષથી ઠરી શકતી નથી. આધુનિક વિશ્વવ્યાપી દારૂણ વિગ્રહે કળા–કૌશલ્યનાં બંધારણોને છિન્નભિન્ન કરી નાંખી એવી શૂન્ય સ્થિતિ ઉભી કરેલી છે કે ભવિષ્યમાં કળા–વિજ્ઞાન કયું સ્વરૂપ લેશે અને કયારે લેશે તે કાંઇ કળી શકાતું નથી. હ્રીમ્સ, લુવેન, ઍન્ટવર્પનાં વિશ્વ વિખ્યાત બાંધકામો જમીનદોસ્ત થઇ ગયાં છે, અને તેની તુલનામાં ઉભી શકે તેવાં બાંધકામો ભવિષ્યમાં તરતમાં બંધાઇ શકે તેવો સંભવ માત્ર પણ દેખાતો નથી. ખૂનખાર વિગ્રહે જગતને એવા ચક્રવ્યૂહમાં ચડાવેલું છે કે તેનાં જોમમાંથી અલગ પડી, ચિત્રકારો અને શિલ્પકારો પોતાની પીછી–હથિયારો કયારે હાથમાં લેશે તે કાંઇ કહી શકાતું નથી. વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિ જોતાં મને કળાકૌશલ્ય માટે ભવિષ્ય તરતમાં સાનુકૂળ બને તેવો સંભવ જણાતો નથી. આથી મ્હારી વૃત્તિ કાંઇક લડાઇ પહેલાંના તરતના સમયનું નિરીક્ષણ કરવા તરફ વળે છે. પરંતુ તે સમય બલ્કે વિશમી સદી પણ મને કાંઇ સવિશેષ સંતોષ આપી શકતી નથી. દુનિયાં પ્રગતિમય કહેવાય છે અને કાળનાં નિર્ગમન સામે પ્રગતિમય હોવી જોઇએ એ કુદરતનો ક્રમ છે; પરંતુ હતભાગ્યે કળા–પ્રદેશમાં

કુદરતનો આ ક્રમ વિપરીત થયો હોય એમ ભાસે છે. દુનિયાંના એકે દેશમાં આધુનિક શિલ્પકળા કે ચિત્રકળા ભૂતકાળની સર્વોત્કૃષ્ટના સામે સરખામણીમાં ઉભી રહી શકતી નથી. ઇંગ્લંડ અને જેપાનમાં બેશક પ્રશસ્ય કૌશલ્ય કવચિત્ કવચિત્ નજરે પડે છે, પરંતુ ક્રીસ્ટોફર રે, (૧૬૩૨–૧૭૨૩) કે ઇનીગો જોન્સ (૧૫૭૨–૧૬૫૨) જેવા શિલ્પ શાસ્ત્રીઓ કે રીચર્ડ વિલ્સન, (૧૭૧૩–૧૭૮૨), સર જોશુઆ રેનોલ્ડસ (૧૭૨૩–૧૭૯૨), થોમસ ગેન્સબરો (૧૭૨૭–૧૭૮૮), જોન કોન્સ્ટેબલ (૧૭૭૬–૧૮૩૭), કે જે. એમ. ડબ્લ્યુ. ટરનર (૧૭૭૫–૧૮૫૧) ઇત્યાદિ કુશલ ચિત્રકારોનાં કામ સાથે તુલના કરતાં ઉભી શકે તેમ છે? ફ્રાન્સમાં ગેબ્રીઅલ (૧૭૧૦–૧૭૮૨) પછી જાણુવાજોગ શિલ્પકાર કોઇ થયો નથી, જ્યારે ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં જે. એલ. ડેવીડ (૧૭૪૮–૧૮૨૫) પછી શૂન્યતા આવેલી હોય તેમ જણાય છે. બેલ્જીયમ અને હોલેન્ડ જેવાં કળા–કૌશલ્યનાં ધામોમાં પણ હાલ દૃષ્ટિ પાત કરતાં નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે. શિલ્પકળા સોળમા સૈકાથીજ અસ્ત પામેલી છે. ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં જે. લેસ (Leys)(૧૮૧૫–૧૮૬૯) અને તે પછી તેના અનુયાયીઓએ, સત્તરમા સૈકાના વિશ્વ-વિખ્યાત પિટર રૂબેન (૧૫૭૭–૧૬૪૦)ની કીર્તિ હાલ પણ બેલ્જીયમમાં જાળવી રાખી છે, તોપણ રૂબેનનાં કૌશલ્યની બરોબરી બેલ્જીયમમાં, કે રેમ્બ્રેન્ટ (૧૬૦૭–૧૬૬૯) અને તેના સમકાલીન ચિત્રકારોની બરોબરી હૉલેન્ડમાં હાલ કોઇ કરી શકે તેમ છે? જર્મનીનું પણ તેમજ છે. લેડનના કાઉન્સીલ હૉલ (૧૫૯૯) પછી શિલ્પકળામાં અને એ. ડુરર (Durer) (૧૪૭૧–૧૫૨૮) અને એચ. હૉલબીન (૧૪૪૭–૧૫૪૩) પછી જર્મનીની એક વખત સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકુશળતામાં, કોઈ તેવો કર્મ-પ્રવીણ પુરૂષ થયો નથી. એટલુંજ નહિ, પણ જે ઑવરબેક (૧૭૮૬–૧૮૬૯), પી. કૉર્નિલીઅસ (૧૭૮૩–૧૮૬૭) અને કે. સી. લેસીંગ (૧૮૦૮–૧૮૮૦)ની વિદ્યા પણ દિવસાનુ દિવસ અસ્તંગત થતી હોય તેમ દેખાય છે. સ્પેનમાં તો સત્તરમો સૈકો તે છેલ્લી સદીજ કળા-કૌશલ્ય માટે હતી એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ થાય તેવું નથી. સોળમા સૈકામાં ટૉલીડોમાં "એલ્કાઝાર" બંધાયો તે પછી શિલ્પકળા, અને વેલાઝકે (૧૫૯૯–૧૬૬૦) અને મુરીલ્લો (૧૬૧૭–૧૬૮૨) પછી ચિત્રકળા, કાંઈ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી. ગ્રીસ અને ઇટાલીમાં શિલ્પકળામાં, ફીડીઆસ (ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં) પછી ગ્રીસમાં, અને રોમના જગપ્રસિદ્ધ પૅન્થીઓન પછી ઇટાલીમાં-તેમજ ચિત્રકળામાં ઇટાલીના વિશ્વવિખ્યાત મિચેલ એન્જેલો

(૧૪૭૫-૧૫૬૪), રાફેલ (૧૪૮૩–૧૫૨૦) વગેરે પછી, કાંઇ જાણવા જોગ કળા રહી નથી. અમેરીકાએ અદ્યાપિપર્યંત શિલ્પકળામાં કે ચિત્રકળામાં કાંઇ ખાસ નામના મેળવેલી નથી. મિસરદેશ, એસીરીઆ, એશીઆ માઇનોર વગેરે પણ પોતાની પ્રાચીન કૌશલ્ય-કીર્તિથીજ કાંઇક ધ્યાન ખેંચી શકે છે. હિંદુસ્થાન! મુગલોનાં સામ્રાજ્યમાં, બુદ્ધ અને જૈન પરિબળમાં, બ્રાહ્મણોની સર્વોપરી સત્તાના વખતમાં કે છેક પ્રાચીન વેદ-કાલીન સમયમાં જુઓ, શિલ્પકળામાં અને ચિત્રકળામાં એક વખત અખિલ વિશ્વમાં પંકાયેલું હિંદુસ્તાન, કે જેના વિદ્યા-સંપન્ન ઋષિઓને બારણે શિક્ષણ લઇ, ઇરાન, એશીઆ માઇનોર, ગ્રીસ, રોમ બલ્કે સમસ્ત યૂરોપ વગેરે દેશો કળા-પ્રદેશમાં વિહાર કરતા થયા, એ હિંદુસ્થાનમાં અત્યારે પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા લગભગ નષ્ટ થયેલી છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. કયાં છે એ અજન્ટાની ગુફાઓનાં (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ થી ઇ. સ. ૭૦૦) સમર્થ શિલ્પકારો, અને ચિત્રકારો કે અકબરના ઉત્સાદ ભગવતી કે હુન્નર યા જહાંગીરનો ઉત્સાદ મન્સૂર! એલીફન્ટા ઇલોરાના (ઇ. સ ૭૫૦-૯૫૦) કૈલાસ-મંદિરના શિલ્પકારો, કે આબુ પર્વતનાં નકશીદાર મંદિરો (ઇ. સ. ૧૦૩૧), મોઢેરા (૧૧મો સૈકો) કે બિલુર હલેબીડનાં વિષ્ણુમંદીરો કે કનારક (૧૩ મો સૈકો) નાં અલૌકિક સૂર્ય મંદિરો, દિલ્હીની જુમામસ્જીદ, બિજાપૂરનો ગોળ ઘુમ્મટ કે આગ્રાનો તાજમહેલ (૧૭ મો સૈકો) રચનાર કારીગરો હાલ કયાં મળી શકે તેમ છે?

એ ત્રણ હજાર વર્ષોથી, બલ્કે તેથી પણ વધારે અનિશ્ચિત ભૂત કાળથી કલા કૌશલ્યમાં વિશ્વમાં દાખલારૂપે ઝઝુમી રહેલું હિંદુસ્થાન–અત્યારે પશ્ચિમનાં અંધ અનુકરણમાં ઝંપલાઇ જઇ કળા હીન થઇ ગયેલું હોય તેમ જણાય છે. આટલાં કારણોસર હું જેમ જેમ કળા–પ્રદેશમાં વિશાળ દૃષ્ટિથી જોઉં છું તેમ તેમ હિંદુસ્થાનનાં નૈસર્ગિક કળા–કૌશલ્યમાં મ્હારી શ્રદ્ધા દૃઢ થતી આવે છે અને ભૂતકાળનો ઇતિહાસ વધારે ઉત્સાહભેર બ્હાર લાવવાનું મને આવશ્યક જણાય છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે હું શિલ્પ કળા અને ચિત્ર કળા પુરતીજ હકીકત આપની પાસે રજુ કરવા ધારૂં છું. અને આધુનિક વસ્તુ સ્થિતિનું અવલોકન કર્યા બાદ, ભૂત કાળનાં ૨૦૦૦ વર્ષોનું દિગ્ દર્શન કરી, દુનિયાંના મુખ્ય મુખ્ય દેશોનાં કળા–કૌશલ્યનો ઇતિહાસ તપાસી જોતાં તુલનાત્મક દ્રષ્ટિથી હિંદુસ્તાનના પ્રસ્તુત ઇતિહાસનું સવિશેષ નિરીક્ષણ કરી, હું છેક પ્રાચીન ભૂત કાળમાં આપણા સમર્થ આર્યોએ

શું પ્રવિણતા મેળવેલી હતી તે મુદ્દા ઉપર વિવેચન કરીશ, કે જેને મ્હારાં આજનાં ભાષણના મુખ્ય ભાગ તરીકે હું લેખું છું.

શિલ્પ કળા અને ચિત્ર કળા-વર્તમાન સ્થિતિ.

યૂરોપ. ૩. હાલની વસ્તુસ્થિતિનું અવલોકન કરતાં દુનિયાંના એકે પ્રદેશમાં શિલ્પ કળામાં, ભૂત કાળના નમુનાઓ હાલ બની શકતા હોય તેમ જણાતું નથી. ચિત્ર કળામાં ઇંગ્લંડ, જેપાન અને બેલજીયમ કંઇક પોતાની કીર્તિ ટકાવી રહ્યાં છે. બેલ્જીયમમાં જે લેસ પછી લુઇ ગૅલેટ અને બીજાઓ પ્રશસ્ય કામ રજુ કરી શકે છે. પરંતુ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પીટર રૂબેનની અમર કીર્તિના તેજમાં તે ઢંકાઇ જાય છે. ઇંગ્લંડમાં ગયાં પચ્ચીસ વર્ષોમાં ચિત્રકળામાં સારૂં કૌશલ્ય જણાયું હતું, પરંતુ તેમાં પણ ક્રમે ક્રમે ઘટાડો થતો હોય એમ જણાય છે,

જેપાન. જેપાનનું કૌશલ્ય નવા યુગનું છે એટલે પ્રાચીન વિદ્યા તરીકે તેની નોંધ લઇ શકાય તેમ નથી. ભવિષ્યમાં વધારે ને વધારે કૌશલ્ય જેપાન બતાવે એમ આપણે ઇચ્છીશું, પરંતુ આ લેખના જેવા ઐતિહાસિક નિરીક્ષણમાં જેપાનને યોગ્ય સ્થાન મલી શકે તેમ નહિ

હિંદુસ્થાન. હોવાથી, હિંદુસ્થાનની આધુનિક કળા-પ્રવિણતાનું નિરીક્ષણ કરવું એ વધારે સ્થાને જણાય છે. હતભાગ્યે હું ઉપર કહી ગયો તેમ કળા-પ્રદેશમાં હિંદુસ્થાનને વર્તમાન કાળમાં સ્થાન માત્ર પણ મલી શકે તેમ નથી, અને શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા બન્નેમાં હિંદુસ્થાનની સ્થિતિ

કળાની અવનતિ. કારણો. ઘણીજ નિરાશાજનક દેખાય છે. "તાજમહેલના નમુનાથી પોતાની વૃદ્ધિ દર્શાવતી મુગલ કળા નષ્ટ પામી, કારણકે ઔરંગઝેબની લાંબી રાજ્યકારકીર્દીમાં સુન્ની મુસલમાનોની ધર્માંધ વૃત્તિઓનું પરિબળ હતું, અને શિઆ મુસલમાન અને હિંદુ કારિગરોને રાજદરબારમાંથી દુર કરવામાં આવ્યા." (ઇ. બી. હેવેલ—Essays on Indian Art, Industry and Education).

"ઓગણીસમા સૈકામાં કળાનું જે કાંઇ શેષ રહયું હતું તે યૂરોપનાં ચિત્રોની અસર નીચે દબાવ્યું, કે જે આ સમયમાં આ દેશમાં આવવા લાગ્યાં હતાં....ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં મુગલ વંશનો અસ્ત થયો, તે સાથે હિંદુસ્થાનની ચિત્ર કળા પણ નષ્ટ થતી જતી હતી." (Percy Brown, Indian Painting)

"હિંદુસ્થાનનું એ મ્હોટું કમનશિબ હતું કે જ્યારે આપણી (બ્રીટીશ) રાજ્ય સત્તાનો પાયો નંખાયો ત્યારે ઇંગ્લંડની પ્રજાનો

કળાનો શોખ હલકામાં હલકી સ્થિતિએ પહોંચેલો હતો. જુની "જોહન" કંપનીના પહેલા પ્રતિનિધિઓને, હાલની સરકારની માફક, એક મ્હોટા રાજનું બંધારણ બાંધવામાં કાંઇ સંબંધ ન્હોતો....તેમના દાખલાથી હિંદુસ્થાનની કળા ઉપર શું અસર થશે તે બાબતમાં કાળજી રાખવાને તેમને કાંઇપણ રાજદ્વારી કારણો ન હતાં. ઇંગ્લંડનાં ભવ્ય મકાનો, ઓફીસો અને દેવળોમાં બાંધકામની જે રચના લેવાતી તે હિંદુસ્થાનમાં જાળવી રાખવામાં, તેમને તેમનાં વતનની યાદગિરિઓ તાજી રહેતી, અને તેમની પ્રજાકીય મગરૂબીને પોષણ મળતું. જ્યારે આપણી સત્તા હિંદુસ્થાનમાં સર્વોપરી થઇ, ત્યારે જે નમુનાઓ અને રચના આ પ્રમાણે દાખલ થયાં હતાં તે આપણી સત્તા નીચે આવેલાં દેશી રાજ્યોમાં પણ નમુના રૂપે લેવાયાં. હિંદુસ્થાનની કળાની અધોગતિની આ પ્રમાણે શરૂઆત થઇ." (E. B. Havell, Essays on Indian Art, Industry and Education.) "હિંદુસ્થાનની આધુનિક કળા બગડી ગયેલી છે અને નષ્ટ થતી જાય છે કારણ કે ઘણે ભાગે લોકોની ચિદ્વૃત્તિ તેમાં નથી. પચ્ચાસ વર્ષની અંગ્રેજી કળાની માફક તે બહારના ઢોળવાળી અને અપ્રમાણિક છે." (Havell) "પશ્ચિમની બનાવટી કેળવણીએ પુર્વની કુદરતી કળાને નષ્ટ કરી નાંખી છે." (Havell). હિંદુસ્થાનનાં કળા-કૌશલ્યની આધુનિક સ્થિતિ શું છે એ હકીકતનો વિષય છે કે જે કળા-પ્રદેશમાં આનંદ લેનારા કોઇપણ ગુણી જનથી નક્કી થઇ શકે તેવું છે. તાન્જોરમાં શિવાજી (૧૮૩૩-૧૮૫૫) ના વખતમાં હિંદુસ્થાનની શિલ્પકળાના પુનરૂદ્ધારનો કંઇક સંભવ થયો હતો તે પણ નષ્ટ થયો, અને ચિત્રકળામાં માઇસુરમાં જે પ્રવૃત્તિ દેખાઇ હતી તે પણ ૧૮૬૮ માં કૃષ્ણરાજના સ્વર્ગવાસ પછી બંધ થઇ, અને જો કે બંગાળામાં બાબુ અબનીંદ્રનાથ ટાગોર વગેરે કંઇક ચિત્રકળામાં નવયુગ સ્થાપવાની તજવીજ કરી રહ્યા છે, (કે જેનું "અભિસારિકાનું" ચિત્ર બેશક એક નમુના રૂપે છે) તોપણ એટલી હકીકત તો સ્પષ્ટ છે કે હિંદુસ્થાનમાં વર્તમાનકાળમાં શિલ્પકળાની સ્થિતિ સંતોષકારક નથી.

૪. હિંદુસ્થાનની કળાની આ અધોગતિ થવાનાં કારણો સહજ જાણી શકાય તેમ છે. મુગલોના વખતમાં શિલ્પ કળામાં તેમજ ચિત્ર કળામાં અતિ ઉચ્ચ કોટીએ પહોંચેલી હિંદુસ્થાનની કળાની અધોગતિનો પાયો શાહજહાનની કારકીર્દીના છેવટના ભાગમાં નંખાયો, કે જેને ઔરંગ-જેબના ધર્માંધ રાજ્યવહીવટથી વધારો ધક્કો લાગવાથી કળાની

અધોગતિ વધારે સત્વર અને દઢ થઇ. ઔરંગઝેબ પછીના નિર્માલ્ય બાદશાહોના વખતમાં ચિત્ર કળા કંઇક ઝાંખા સ્વરૂપમાં જીવંત રહેલી હતી પરંતુ તેની અધોગતિ મક્કમ અને ચોકસ જણાતી હતી. હિંદની કળાની આવી અધોગતિમાં ઓગણીસમા સૈકામાં બ્રિટીશ સત્તાની શરૂઆત થઇ અને તે સાથે હિંદુસ્થાનની કુદરતી સ્વકીય કળાનો વિનાશ આવી લાગ્યો.. "જોહન કંપની" ના દ્રવ્ય પૂજક અને લોભી વ્યાપારી રાજકર્તાઓ કળાહીન હતા, અને તેઓએ હિંદુસ્થાનની પરંપરા ચાલતી આવેલી સર્વોત્કૃષ્ટ કળાને ઉત્તેજન આપવાને બદલે પોતાના દેશની (યુરોપની) રચનાના નમુનાઓને ઉત્તેજન આપવા માંડયું. હિંદુસ્થાનનાં હત ભાગ્યે યુરોપમાં તે વખતમાં શિલ્પ કળાના નમુનાઓ ઘણાજ કઢંગા અને કળા શૂન્ય હતા અને એ રીતે શિલ્પ-કળાનું વિરૂપ હિંદુસ્થાનમાં દાખલ થયું. લલિત કળા નષ્ટ થઇ અને વિરૂપ કળા શકિતએ તેનું સ્થાન લીધું. ઇંગ્રેજી રાજ કર્તાઓનાં અનુ-કરણે ચાલવાવાળા દેશી રાજકર્તાઓએ પણ અંધ ભાવથી આ રચના પોતાનાં રાજ્યોમાં દાખલ કરી અને એ રીતે હિંદુસ્થાનની લલીત કળા, રસિકતાને અભાવે, પોષણ અને ઉત્તેજનને અભાવે, અને વિદેશીય કળા રચનાના પરિભવમાં ક્રમે ક્રમે નષ્ટ પામી. હિંદુસ્થા-નની દીવ્ય કળાનાં યોગ્ય ચિકિત્સા અને સત્કાર નહિ થવાથી અને રાજ કર્તાઓનો આનંદ યુરોપની "ગૉથીક" અને "રીને-સાન્સ" રચનાઓ હિંદમાં દાખલ કરવામાં રહેલી હોવાથી, કળા કૌશલ્ય નષ્ટ થાય તેમાં નવાઇ નથી. નામદાર સરકારનાં જાહેર બાંધ કામ ખાતાંના હાથમાં જ્યારે જાહેર મકાનો બાંધવાનો ઇજારો આવ્યો, અને પરિણામે યુરોપના નમુનાઓ સ્વાગત કરવામાં આવ્યા, ત્યારે હિંદના જેવી સ્થીતિમાં આજીવિકા મેળવતો જન સમુહ, પોત પોતાની દીવ્ય કળા છોડી આપી એ દિશામાં વળે અને અનુકરણ કરવા મથે એં સ્વભાવિકજ છે. સ્વદેશી કારીગરોને ઉત્તેજન નહિ મળવાથી અને વિદેશીય અંધ અનુકરણમાં કૌશલ્ય, એજ કળા કૌશલ્ય મનાયાથી હિંદમાં કળા–પ્રદેશમાં શું શૂન્યતા આવેલી છે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. "The whole system strikes at the very foundation of art, and unless it is altered the entire ruin of Indian art is inevitable. (Havell–Essays on Indian Industry).

"આ આખી પદ્ધતિ કળાનાં મૂળને ધકકો પહોંચાડે છે અને તેમાં ફેરફાર થશે નહિં તો હિંદુસ્થાનની કળાનો નાશ અનિવાર્ય છે."

"The painful fact must be admitted that, whatever the cause may be, since our rule has been established, the old art of India has been almost killed; the tastes of the people formerly led into safe paths by the traditions of Indian handicraftsmen, has been changed and corrupted, while we have given nothing from our national art to compensate India for what has been lost." Havell–*ibid*) (એ દુઃખ દાયક હકીકત તો કબુલ કરવીજ જોઇયે કે ગમે તે કારણ હોય પરંતુ આપણું રાજ્ય સ્થપાયું ત્યારથી હિંદની પ્રાચીન કળા મૃત પ્રાય થઇ ગયેલી છે; હિંદના સ્વદેશી કારીગરોની રહેણી કરણીને અનુસરતાં લોકોનો શોખ સલામત માર્ગોમાં વળેલો હતો તે હવે દિશાંતર ગયો છે; અને બગડેલો છે, જ્યારે જે કાંઇ નષ્ટ થયું છે તેને બદલે આપણે આપણી કળામાંથી હિંદને કાંઇ પણ આપેલું નથી." હિંદુસ્થાનની કળાની વર્તમાન કાળમાં આ પ્રમાણે મૃતપ્રાય સ્થિતિ છે. હિંદુસ્થાન કળા કૌશલ્યમાં સર્વોત્કૃષ્ટતાએ પહોંચેલું હતું તે વખતે મધ્ય એશીયાના ક્રુર હુમલાખોરોનો ભોગ થઇ પડયું કે જેઓ તેનું સર્વ બંધારણ સૌંદર્ય છિન્ન ભિન્ન કરી તેને નિરાધાર સ્થીતિમાં મુકી ગયા. જ્યારે નામદાર બ્રિટિશ સરકારે હિંદને પોતાના આશ્રય નીચે લીધું ત્યારે હિંદની સ્થિતિ એક અનાથ બાળકના જેવી હતી; કે જે દુઃખને લીધે પોતાનું ગૌરંવ ભુલી જઇ પોતાનાં વિદેશીય માવિત્રની મીઠી છાયા નીચે આનન્દ લેતું થયું, અને તેનાં શિક્ષણ અને રીત ભાતો એજ ખરાં માની, તેનું અનુકરણ કરવા મંડી ગયું. પરિણામે હિંદની પ્રાચીન કળા અનાદરમાં આવી અને ક્રમે ક્રમે નષ્ટ થઇ. તોપણ કુદરતથીજ આ દેશ કળારસજ્ઞ હોવાથી, તેના રસિકતાના ગુણોનાં અંકુરો નષ્ટ થયાં નથી. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં, રજપુતાનામાં, મદ્રાસ ઇલાકામાં, હજીપણ એવા સ્વદેશી કારીગરો મળી આવે છે કે જેમની કારીગરી વર્તમાન કાળના સંજોગોમાં પણ યુરોપની ઉત્તમોત્તમ કારીગિરિને ઝાંખી કરી શકે, અને જેઓ તાજ મહેલ, મસ્જીદો, શિવાલયો, અને અજબ ગુફાઓ રચનારા પોતાના પુર્વજોની અમર કીર્તિને હાલ પણ જવલંત કરી શકે. પરંતુ નામદાર સરકાર તરફથ કે દેશી રાજ્યો તરફથી તેમને કાંઇપણ ઉત્તેજન મળતું નથી; જ્યારે જન સમાજ રાજ કર્તાના શોખમાં કૌશલ્ય માની અનુકરણમાં દોરાતો

હોવાથી હિંદુસ્થાનની પુરાતન દીવ્ય કળા સજીવન થવાનો સંભવ બહુ દુર જણાય છે.

૫. ઓગણીસમા સૈકાનું બલ્કે વર્તમાન કાળની કળાની સ્થિતિનું અવલોકન કરી આપણે હવે મધ્યમયુગના કળા-પ્રદેશનુ નિરીક્ષણ કરીશું.

મધ્યમયુગ (ઇ. સ. ૧૦૦થી ૧૮૫૦ સુધિ) માં કળાની સ્થિતિ.

બે ભાગો ૬. મધ્યમ યુગના સમયનું મ્હારા આ લેખના હેતુને માટે, હું બે ભાગથી નિરીક્ષણ કરવા માંગું છું. એક ઇ. સ. પહેલા સૈકાથી પંદરમા સૈકા સુધિનો વિભાગ–અને બીજો ઇ. સ. પંદરમા સૈકાથી ઓગણીસમા સૈકા સુધિ–આ બે વિભાગનું જુદું જુદું નિરીક્ષણ કરવાનાં કારણો પણ સહજ સમજી શકાય તેવાં છે. ઇસુ ખ્રિસ્ત પછી ચૌદ સૈકાઓ સુધી યૂરોપ ખંડમાં (કે જેને મેં પ્રસ્તુત લેખ માટે એક દાખલા રૂપે પસંદ કરેલ છે તેમાં) એવી અંધાધુની ચાલેલી હતી કે ત્યાંનો ઇતિહાસ એકે બાબતમાં સૃષ્ટિની પ્રગતિ પરત્વે ધ્યાન ખેંચી શકે તેમ નથી; અને મજકુર સૈકાઓ પૈકી છેલા પાંચ સૈકાઓનો સમય કળા-કૌશલ્યની બાબતમાં તો હિંદુસ્થાનને માટે પણ શૂન્ય હોય એમ જણાય છે.

ઉત્તર ભાગ ઇ.સ. ૧૪૫૦ થી ૧૮૫૦.

પંદરમા સૈકામાં એકાએક નવજીવનનાં અંકુરો બંધાયાં અને જ્ઞાન જ્યોતિની પ્રભા ચોતરફ ફેલાઇ. નવયુગ (Renaissance) ની શરૂઆત થઇ અને શિલ્પકળામાં અને વિશેષે કરીને ચિત્રકળામાં યૂરોપખંડે પોતાના ઉત્તમોત્તમ નમુનાઓ રજુ કરી કળાકૌશલ્ય સિદ્ધ કર્યું. હિંદુસ્થાનમાં આ સમય એ યૂરોપની માફક નવયુગ ન હતો, તોપણ કળા–પ્રદેશ પુરતો વિચાર કરતાં એમ સિદ્ધ થાય છે કે પંદરમા સૈકામાં હિંદુસ્થાનમાં પણ પુનર્જીવનની (revival) શરૂઆત થઇ હતી. અજન્ટાની અચિંત્ય ગુફાઓ પછી અને તે પછીનાં શિવાલયે અને વિષ્ણુ–મંદિરો પછી હિંદુસ્થાનમાં કળા–પ્રદેશ ઉપર એવી જાતની સુષુપ્તિ આવેલી હતી કે મધ્ય–એશિઓના કળા-રસજ્ઞ બાદશાહો દિલ્હીનાં પાય તખ્ત ઉપર આવ્યા ન હોત તો ઉસ્તાદ મન્સૂરનાં કુદરતની હરીફાઇ કરનારાં (પક્ષીઓ) ચિત્રો, કે ઉસ્તાદ ઇસાનો અલૌકિક તાજમહેલ, હિંદુસ્થાનની મ્લાન થતી કીર્તિને પુનઃ સતેજ કરવાને, અને કળા-પ્રદેશમાં હિંદુસ્થાનની સર્વ શ્રેષ્ઠતા પુનઃ સિદ્ધ કરવાને બહાર આવત કે નહિ તે સંદેહ લાગે છે. આટલાં કારણસર

યૂરોપ અને હિંદુસ્થાન બન્નેમાં પંદરમા સૈકાથી ઓગણીસમા સૈકા સુધીનો ઇતિહાસ કળા-કૌશલ્યને માટે ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે છે.

ઇ. સં. ૧૪૫૦-૧૮૫૦.

યુરોપખંડ

૭. યુરોપખંડ તરફ નજર કરતાં, નવયુગનો (Renaissance) ઉદય થયા પછી, શિલ્પકળાનો પુનરૂધ્ધાર થયાની શરૂઆત પહેલી ઇટાલીમાં થયલી જણાય છે. ગ્રીસ અને રોમના નમુનાઓનું અનુકરણ ચાલુ હતું; પરંતુ ચિત્રકારો અને શિલ્પકારોનાં કલમ અને હથિયારમાં સ્વતંત્રતા, વિચાર શક્તિ અને સ્વવિશ્વાસ આવિર્ભૂત થયાં, અને પંદરમા સૈકાની શરૂઆતમાં તો બ્રુન્નેલેશાઇ (Brunelleschi) એ ફ્લોરેન્સમાં નવયુગનો ડંકો વગાડયો. પેરૂઝી, વિનોલા સાનગૅલો સાનસોવિનો, રાફેલ અને મિચેલ એન્જેલો વગેરે સમર્થ શિલ્પકારોએ સોળમા સૈકામાં ઇટાલીમાં પોતાનું અનુપમ શિલ્પ-કૌશલ્ય પ્રતિપાદિત કર્યું. ઇ. સ. ૧૫૦૬માં રોમમાં સેન્ટ પીટર્સનાં ભવ્ય દેવળની શરૂઆત થઇ જેને લગભગ અરધા સૈકા પછી મહાન મિચેલ એન્જેલોએ અજબ નિપુણતાથી પુર્ણ કરી, દુનિયાનાં એક અદ્દભૂત કારિગિરીના નમુના તરિકે ઝળકતું કર્યું. ફ્લોરેન્સમાં ઇ. સ. ૧૫૨૦માં રમણીય "પેન્ડોલ ફીનાઇ" બંધાયું. ઇ. સ. ૧૫૩૦ માં રોમમાં પ્રખ્યાત "ફારનીઝ" મહેલ બંધાયો. અને 'વેટીકન'નાં બંધારણથી વિશેષતા થઇ. વેનીસમાં 'સેન્ટમાર્કનું' સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકાલય બંધાયું, જ્યારે ૧૬૩૨માં લોગ્હીના (Loghena) એ 'સેન્ટ મેરીયા ડેલ્લા સેલ્યુટ'નું સુંદર દેવળ બાંધી સત્તરમાં સૈકાથી શરૂ થયેલી શિલ્પકળાની અવનિતિનાં પહેલાં ચિન્હો પ્રત્યક્ષ કર્યાં.

ઇટાલી

ચિત્રકળા.

૮. પરંતુ જે પ્રદેશમાં કુશળતા મેળવ્યાથી ઇટલી હજી પણ આખી દુનીઆમાં એક અતિ કળા-નિપુણ દેશ તરીકેનું સ્થાન ભોગવે છે તે પ્રદેશ આ સમયનો ચિત્રકળાનો હતો. શિલ્પકળાના પ્રદેશમાં જેમ ગ્રીસદ્વારા મિસર દેશની વિદ્યાને ઇટલી આભારી થયું હતુ તેમ ચિત્ર-કળાના પ્રદેશમાં પણ ગ્રીસ અને બાઇઝેન્ટીઅમ (Bysantium) દ્વારા મિસર દેશનેજ આભારી હતું, અને નવયુગની શરૂઆત ચિત્ર-કળામાં ગ્રીસવાટે પહેલી પાઇઝા, સીએના અને ફ્લોરેન્સમાં થઇ હતી.

જેનો જાઇઓવેન્નાઇ સીમેમ્બુ (૧૨૪૦--૧૩૨૦) પહેલો ચિત્રકાર હતો. એ. જાઇઓ ટ્રો(૧૨૬૬--૧૩૩૭) નાં "Christ among the Doctors" વગેરે ચિત્રોએ ચિત્રકળાનો ઉત્કર્ષ જાહેર કર્યો, જેમાં જી. ફેબ્રીઆનો (૧૩૭૦-૧૪૫૦) વગેરે તેના અનુયાયીઓએ પૂર્તિ આપી. પંદરમા સૈકામાં ઇટલીએ અચિંત્ય અને અસાધારણ કૌશલ્ય ચિત્રકળામાં મેળાવ્યું. પ્રખ્યાત શિલ્પકાર ઘીબર્ટીએ (Ghiberti) નવી પધ્ધતિના પ્રયત્નની શરૂઆત કરી, જેને નવયુગની પઠધત્તિના પહેલા પ્રતિપાદક ટી. મેસેશીઓ (૧૪૦૧-૧૪૨૮) એ પોતાના "Tribute money" વગેરે ચિત્રોમાં સ્વાગત કરી આધુનિક કળા-પધ્ધતિનું બીજ રોપ્યું. એન્ડ્રીમાન્ટેના (૧૪૩૧-૧૫૦૬) નાં "Crucifixion" થી, જી બેલ્લીનાઇ (Bellini) (૧૪૨૭-૧૫૧૬) નાં "Death of St. Peter martyr" થી, અને પેરૂજાઇનો (Perugino) (૧૪૪૬--૧૫૨૪) ની ભક્તિપૂર્ણ કલમથી, ઉકત સૈકાના સમર્થ ચિત્રકારોનું અનુરૂપ આવ્હાહન થયું, અને ગૌરવ શીળ ચિત્રકાર લીઓનાર્ડો ડાવિન્સિનાં (૧૪૫૨-૧૫૧૯) વિશ્વ-વિખ્યાત ચિત્ર "Last supper" એણે ઇટલીને કળા-કૌશલ્યમાં અતિ ઉચ્ચ કોટિમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યું. ઇ. સ. (૧૪૭૫-૧૫૭૪) સુધીમાં ચિત્રકાર-શિરોમણિ મિચેલ એન્જેલો થયો કે જેણે પોતાનાં અદભૂત "Creation of Adam" વગેરે ચિત્રોમાં પોતાની કલમની સ્વતંત્રતા, દીવ્ય શકિત, અને કળાનું ગૌરવ સિદ્ધ કરી ઇટલીને ચિત્રકળા કૌશલ્યનાં શિખર ઉપર મુકયું. તેના સમકાલીન ચિત્રકાર રાફેલ (૧૪૮૩--૧૫૨૦) કે જેણે પોતાનાં ભવ્ય ચિત્ર "Miraculous draught of fishes" વગેરેમાં પોતાની હિમ્મતબાજ કલમથી "ચિત્રકારોનો રાજા" એવો અનુપમ ઇલ્કાબ મેળવ્યો, અને એન્ડ્રી ડેલ સારટો (૧૪૮૭--૧૫૩૧) કે જેનું "St. Agnis at Pisa" અધાપિ પર્યન્ત કળા--રસજ્ઞ પુરૂષોનાં મન ઝુલાવી રહ્યું છે, અને "Tribute money" નો ચિત્રકાર પ્રખ્યાત વેનીશીઅન ટીશીઅન (૧૪૭૭-૧૫૭૬) વગેરે ચિત્રકાર--રત્નો પણ નવયુગના ભંડારમાંજ નીપજેલાં હતાં. સોળમા સૈકાની ઇટાલીની ચિત્રકળાની ખિલાવટ કેવળ અજબ હતી. "That effort was never equalled before as it has never been equalled since" એ પ્રયત્ન અગાઉ કદી થયો ન હતો, અને એના જેવો ફરીથી પ્રયત્ન અધાપિપર્યન્ત થયો પણ નથી." સોળમા સકામાં ચિત્રકળા કૌશલ્યનાં શિખરે પહોંચ્યા પછી, ઇટાલીની તે

બાબતમાં અવનતિ શરૂ થઇ. સત્તરમા અને અઢારમા સૈકામાં થોડાઘણા ચિત્રકારો થયા પરંતુ તેમની કલમ કાંઇ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી. સોળમા સૈકાની દીવ્ય કળાના સમર્થ ઉપાસકોનો ખ્યાલ લેતાં, ઇટલીની હાલની કલા ગત શકિતની છાયા માત્ર હોય તેમ લાગે છે.

ફ્રાન્સ.

શિલ્પકળા

૯. ઇટાલીમાં ઉદય પામેલાં નવ યુગની અસર યુરોપના બીજા દેશોમાં પણ ક્રમે ક્રમે ફેલાઇ, અને થોડા ઘણા સંકલ્પ વિકલ્પ પછી, ફ્રાન્સમાં ત્યાંના રાજા " ફ્રાન્સિસ પહેલા " (૧૫૧૫--૧૫૪૭) એ નવયુગની પદ્ધતિને પહેલું સ્વાગત કર્યું. ઇટાલીના શિલ્પકારોને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું, અને ઇ. સ. ૧૫૪૪ માં લુવરનાં દબદબાભર્યાં શિલ્પકામોની શરૂઆત થઇ. ઇ. સ. ૧૫૬૪માં પેરીસમાં " Palace of the Tuirelies " બંધાયો, જ્યારે સત્તરમા સૈકાની શરૂઆત્તમાં રીશેલુ માટે બંધાયેલો " Palace Royal " અને " Palace of Luxembourg " બંધાયા. રાજા લુઇ ચૌદમા (૧૬૪૦--૧૭૧૫) ના વખતમાં ફ્રાન્સની શિલ્પ કળાને ખાસ ઉત્તેજન મળ્યું, જેને પરિણામે શિલ્પકાર મેન્સાર્ડ (Mansard) (૧૬૪૫-૧૭૦૮) વરસેઇલનો ભવ્ય મહેલ બાંધવાનું શરૂ કર્યું.લુઇ પંદરમો અને લુઇ સોળમો બન્ને રાજાઓએ શિલ્પ કળાને ઉત્તેજન આપવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું, અને ઉપરોકત ત્રણે રાજાઓના વખતમાં ઘણું સુંદર, નકશીદાર અને ફ્રાન્સનું સારામાં સારૂં બાંધકામ બંધાયું, જેમાં સત્તરમા સૈકાનું " Pantheon (ste Genevieve) હજી પણ પ્રેક્ષકનું આશ્ચર્ય સમેત ધ્યાન ખેંચી શકે છે. (૧૭૧૦-૧૭૮૨ ઇ. સ. માં ગેબ્રીએલે (Gabriel) પોતાનાં કામો બાંધી, શિલ્પ કળાની અવનતિને માર્ગ આપ્યો. ફ્રાન્સની શિલ્પ કળા, ફ્રાન્સના કીર્તિવંત સમયમાં પણ મ્હોટે ભાગે ઇટાલીની કળાનું બુદ્ધિહીન અનુકરણ હોવાથી, આથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી.

ચિત્ર કળા.

૧. પરંતુ ચિત્ર કળાના પ્રદેશમાં નવ યુગમાં ફ્રાન્સે સારી કીર્તિ મેળવેલી હતી. શિલ્પ કળાની માફક ચિત્ર કળા માટે પણ ઇટાલીના પ્રખ્યાત ચિત્રકારો લીઓનાર્ડો ડા વિન્સી (Leonardo Da Vinci)

વગેરે રાજા ફ્રાન્સિસ પહેલાના વખતમાં ફ્રાન્સમાં આવી વસેલા હતા, અને તેમના શિક્ષણ નીચે ચિત્ર કળાના પ્રદેશમાં ફ્રાન્સે સ્વતંત્રતા વિચાર શકિત અને કળા-કૌશલ્ય સંપાદિત કર્યાં. જે ફુકે (Fouquet) (૧૪૧૫-૧૪૮૫) એ નવ યુગની પદ્ધતિ શરૂ કરવામાં પહેલું પગલું ભર્યું, જોકે એ પદ્ધતિ ફ્રાસમાં લોક પ્રિય કરવાનો યશ પ્રખ્યાત "Last Judgment" ના ચિત્રકાર જે કુઝાં (Cousin) (૧૫૦૧-૧૫૮૯), તથા "Presentation in the Temple" ના ચિત્રકાર એસ. વુએટ (vouet) (૧૫૯૦-૧૬૪૯) ને ઘટે છે. સત્તરમા સૈકામાં રાજા ચૌદમા લુઈ (૧૬૫૦-૧૭૦૦) ના વખતમાં ફ્રાન્સની ચિત્રકળાએ અપૂર્વ કૌશલ્ય સંપાદિત કર્યું, જેમાં ફ્રાન્સનો મ્હોટામાં મ્હોટો ચિત્રકાર નિકોલસ પુસાં (Pussin) (૧૫૯૪-૧૬૬૫) અને લાસ્યુઅર (Le Sieur) (૧૬૧૭-૧૬૫૫) ચિત્રકારોની પંકિતમાં શ્રેષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે. "Arcady," "Israelites. collecting manna" અને "Rebecca and Eliezer" વગેરે કળાપૂર્ણ ચિત્રોમાં પુસાંએ કળાની વિવિધતા અને સૌંદર્ય અને જે ગંભીર વિચાર શકિત બતાવેલાં છે, તેને માટે અધાપિપર્યન્ત તેની કીર્તિ ઝળકતિ રહેલી છે તે સકારણ જણાય છે. "ફ્રેન્ચ રાફેલ" લાસ્યુઅરે, પણ પોતાની કલમની મૃદુતા અને રમણીયતાથી "St. Paul preaching at Ephesus" માં જે કૌશલ્ય દેખાડયું છે, તે ફ્રાન્સના આયુગને શોભાવે તેવું છે. કુદરતનું સૌંદર્ય આળેખવામાં "Crossing the Ford" નો અદભૂત ચિત્રકાર કલૉડ લૉરેન (૧૬૦૦-૧૬૮૨) પણ આ યુગનાં પ્રતાપી રત્ન તરીકે ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે છે. પરંતુ તેના પછી રાજા પંદરમા લુઇના વખતમાં ફ્રાન્સના ચિત્રકારો કેવળ રસહીન અનુકરણ કરનારાઓ થયા, અને સત્તરમા સૈકાની આખરમાં કળા-પ્રદેશમાં શૂન્યતા દેખાવા લાગી, જેમાં ફરી એકવાર કાર્લ વાન્લુ (Vanloo) (૧૭૦૫-૧૭૬૫) એ અઢારમા સૈકામાં રસિકતા અર્પિ. પરંતુ કળાને પુનઃ સજીવ કરવાનું માન તો જે. એલ. ડેવીડ (J. L. David) (૧૭૪૮-૧૮૨૫) ને ઘટે છે, કે જેણે પોતાનાં Sabine women" અને "Leonidas" વગેરે ચિત્રોથી ફ્રાન્સમાં બલ્કે આખા યુરોપમાં લાંબા કાળ સુધી પોતાની કલમની જાદુઇ અસર ફેલાવી. તેના અનુયાયીઓમાં એચ. વર્નેટ (૧૭૮૯-૧૮૬૩) (The Post Through the Desert), ટી. રૂસો (Father of Modern French Landscape" (૧૮૧૨-૧૮૬૭),

(Sunset), જે. મિલેટ (Millet) (૧૮૧૫--૧૮૭૫) (Angelus), એચ. રેનોલ્ટ (૧૮૪૩--૧૮૭૧) (Execution in the Alhambra,) અને જી. કુર્બે (Courbay) ૧૮૧૯--૧૮૭૭ (Funeral at Orunaus) જો કે સાધારણ ચિત્રકારો હતા તોપણ અઢારમા સૈકા અને આધુનિક સમયની કળાની સંકલના કરનાર તરીકે ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે છે.

બેલ્જીઅમ અને હૉલાન્ડ

૧૧. નવયુગમાં ઇટાલીની કળા વિશિષ્ટતાનો લાભ લેનારા દેશોમાં બેલ્જીઅમ અને હૉલેન્ડ પણ હતા. જો કે શિલ્પ કળામાં એન્ટવર્પના "ટાઉન-હૉલ્સ," બ્રુસેલ્સની ઇમારતો, અને બ્રુજીઝનાં દેવળ સિવાય, સોળમા સૈકા પછી કાંઇ ખાસ વિશેષતા જોવામાં આવતી નથી. તોપણ, ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં બન્ને દેશોમાં સારૂં કૌશલ્ય સંપાદિત થયું હતું. મેબ્યુઝ (૧૪૭૦-૧૫૩૨) ચિત્રકારે નવયુગની શૈલિને સ્વાગત કરી બેલ્જીઅમની કળાને નવિન દિશામાં પ્રતિષ્ઠિત કરી, જેનું "Duck-Shooting ના ચિત્રકાર, કુદરતનું સૌંદર્ય સમજનાર પૉલ બ્રિલે (૧૫૫૬) ચોકસ સ્વરૂપ બાંધ્યું. પરંતુ ઇટાલીની કળાની પ્રબળ અસર નીચે પણ બેલ્જીઅમનું કળા-સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ કરી દેશને કળા નિપુણ તરીકે ઓળખાવનાર તો સત્તરમા સૈકાનો જાદુઇ ચિત્રકાર પિટર રૂબેન્સ (૧૫૭૭-૧૬૪૦) હતો. કળાનું ચિત્ર વિચિત્ર સૌંદર્ય આલેખવામાં કુદરતથીજ ચિત્રમય કલમ હોય તો તે ચિત્રકાર રૂબેન્સની હતી. 'Helena,' 'Raising of the Cross,' 'Last Judgment" અને "The Vision of St. Ildefonso" વગેરે ચિત્રો કોઇ પણ ચિત્રકારને કોઇ પણ દેશ કે યુગમાં કીર્તિ આપી શકે તેવાં છે. તેના પછી તેના અનુયાયીઓ, એ. ડીક (૧૫૯૯-૧૬૪૧) ડી. ટેનીઅર્સ (૧૬૧૦-૧૬૯૦) વગેરે થયા પરંતુ રૂબેન્સની કીર્તિને તેઓ ટકાવી રાખે તેવા નહતા, અને બેલ્જીઅમની અવનતિ પામતી ચિત્રકળાને પુનઃ સજીવન કરવાનું માન છેક ઓગણીસમા સૈકાના જે. લેસ. (Leys) (૧૮૧૫-૧૮૬૯) અને તેના અનુયાયીઓ લુઇ ગૅલેટ વગેરેએ મેળવ્યું.

હૉલાન્ડ

૧૨. હોલેન્ડની ચિત્રકળાનો કીર્તિવંત યુગ સત્તરમા સૈકાનો (૧૫૮૪–૧૬૮૨) હતો. વ્યવહારના અનુભવો આળેખવામાં, કુદરતના દેખાવો

અદ્દભુત રીતે ઉભા કરવામાં, કે ચિત્રોની સત્યતા અને મનોહર રંગો રજુ કરવામાં હૉલેન્ડના સત્તરમા સૈકાના ચિત્રકારો અપ્રતિમ કીર્તિ ભોગવે છે. ઇટાલીના પ્રખ્યાત ચિત્રકારો પાસેથી હૉલેન્ડને બહુ શિખવાનું મળ્યું હતું, અને સમર્થ ચિત્રકારોની નામાવલિમાં સત્તરમા સૈકામાં પહેલું સ્થાન "Banquet of the Officers of the Civic Guard" ના ચિત્રકાર પ્રખ્યાત તસ્વીરો ચિતરનારાં ફ્રાન્ઝ હૉલ્ઝે (Halz) (૧૫૮૪) મેળવ્યું હતું. પરંતુ સર્વોપરિ શ્રેષ્ઠતાનું માન તો એચ. રેમ્બ્રેન્ટ (૧૬૦૭–૧૬૬૯)ને માટે હતું કે જેણે "King of Shadows" કુદરતની નિશાળમાંથીજ શિક્ષણ લઇ,"Portrait of Saskia""Night Watch," અને "Ecce Homo" વગેરે અનુપમ ચિત્રોમાં વિપુલ કૌશલ્ય દેખાડી કળા–પ્રદેશમાં હૉલેન્ડની કીર્તિને હમેશને માટે ઝળકતી રાખેલી છે. તેના અનુયાયીઓમાં તસ્વીરોના પ્રખ્યાત ચિત્રકાર બી. હેલ્સ્ટ (૧૬૧૩-૧૬૭૦) "(Banquet of the Civic Guard)" જે વાઇનૅન્ટસ, (Wynants), "(Landscapes)" પી. પૅાટર, (Potter) (૧૬૨૫–૧૬૫૪) કે જેણે પોતાનાં આકર્ષક "Young Bull," વગેરે ચિત્રોથી "Raphael of Animals" ની ઉપમા મેળવી, જે રીઝડેલ (૧૬૨૫-૧૬૮૨) "The chase" નો ચિત્રકાર, સામુદ્રિક સૌંદર્ય આળેખનાર પ્રખ્યાત ચિત્રકાર ડબલ્યુ. વેલ્ડ (૧૬૩૩--૧૭૦૭) ("The Calm)", ફળફુલાદિનો ચિત્રકાર જે. હીમ (૧૬૭૪), અને રસોડાનો રમુજી અને અદ્દભૂત ચિત્રકાર વિલ્યમ કાફ (Kalf), (૧૬૩૦--૧૬૯૩) વગેરે થયા કે જેણે હૉલેન્ડની કીર્તિ છેક અઢારમા સૈકા સુધી જાળવી રાખી. યુટ્રેકટની સુલેહ (૧૭૧૩) પછી હૉલેન્ડની વિશિષ્ટ ચિત્ર કળાની અવનતિ થઇ, અને વર્તમાન કાળમ, તે દેશની ચિત્રકળા કાંઇ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી.

જર્મની.

૧૩. શિલ્પકળા અને ચિત્રકળામાં ઇંગ્લંડને શિક્ષણ આપનાર તરીકે નવયુગનું જર્મની ચિત્રકારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકેછે. હિડેલબર્ગના પ્રખ્યાત કિલ્લાથી સત્તરમા સૈકાની શરૂઆતમાં નવયુગનો કીર્તિ–સ્તંભ બંધાયો અને ૧૫૬૯ માં લેડનના "Council Hall" થી નવયુગનાં બાંધકામો શરૂ થયાં. "ગૅાથીક" અને "નવયુગ" ના નિયમનું સંમિ-

શિલ્પ-કળા.

શ્રિત અનુકરણ છેક અઢારમા સૈકા સુધી ચાલ્યું જે પછીનાં જર્મનીનાં બાંધકામો આકર્ષણ વગરનાં અને સાધારણ કોટીનાં થયાં જેનું ખાસ નિરીક્ષણ કરવું આવશ્યક જણાતું નથી. સારાંશ નવયુગના સમયમાં શિલ્પકળાના પ્રદેશમાં જર્મનીએ કાંઇ અદ્‌ભૂત કળા બતાવેલી હોય તેમ દેખાતું નથી. પરંતુ ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં નવયુગનું જર્મની પોતાનાં કળા-કૌશલ્યના અનેક પુરાવાઓ રજુ કરી શકે છે. ફ્રૅંકોની-આની નિશાળમાં આલબ્રેટ ડુરર (૧૪૭૧–૧૫૨૮) થયો કે જેણે નવયુગની ચિત્રકળાને પરીપૂર્ણતા આપી, જર્મનીના સર્વશ્રેષ્ઠ ચિત્રકાર તરીકે હમેશને માટે સ્થાન લીધું. "The four Apostles" અને "Trinity" વગેરે અર્થગંભીર ચિત્રોનો ચિતરનાર આ સમર્થ ચિત્રકાર, નવયુગના ફિરસ્તા રૂપે હતો, કે જેણે જર્મનીની ચિત્રકળા ઉપર ઘણીજ ઊંડી અસર કરેલી હતી. તેના અનુયાયીઓ એચ. બર્કમાયર (૧૪૭૩–૧૫૨૨) એલ. ક્રેનાક (૧૪૭૨–૧૫૫૩) વગેરે થયા, પરંતુ તેની પછી તેની કીર્તિને શોભાવે તેવું માન તો ઑગ્સબર્ગ-ના મહાપ્રવીણ ચિત્રકાર પ્રખ્યાત હૅન્સ હૉલબીન (૧૪૯૭–૧૫૪૩) ને ઘટે છે. કળાપૂર્ણ તસ્વીરો અને "Madonna of the Meyer Family" અને "Portrait of the Duchess of Milan" વગેરે ચિત્રોનો ચિત્રકાર હૉલબીન, જર્મનીમાં તેમજ ઇંગ્લંડમાં અદ્યાપિ પર્યન્ત એક સમર્થ ચિત્રકાર તરીકે સ્થાન ભોગવે છે. ડુરર અને હૉલબીન પછી ઇટાલીની નિશાળનું અંધ અનુકરણ કરવાવાળા ઘણા ચિત્રકારો થયા, પરંતુ ઉક્ત સમર્થ ચિત્રકારોની કળા કોઇનામાં નહતી, અને ૧૭૮૯ થી ૧૮૬૯ માં જર્મનીની ચિત્રકળાને પુનઃ સજીવ કરનાર જહૉન ઓવર બેક "(Triumph of Religion in Arts)" થયો ત્યાં સુધીમાં, એ. મેંઝ (૧૭૨૮–૧૭૭૯) "(St. Peter)" સિવાય કોઇ ચિત્રકાર ધ્યાન ખેંચી શકતો નથી. ઇટાલીની નિશાળમાં શિક્ષણ લીધા છતાં પોતાની કલમની સ્વતંત્રતા, હિંમત અને ઉત્પ્રેક્ષા શક્તિથી જોહન ઓવરબેકે જર્મની-ની અસ્તંગત થતી કળાનો પુનઃ ઉધ્ધાર કર્યો, અને તેના સમકાલીન ચિત્રકારો કોર્નીલિઅસ (૧૭૮૩–૧૮૬૭) "(Four Riders of the Apocalypse)", અને સી. લેસિંગ (૧૮૦૮–૧૮૮૦) "(Oak of a thousand years) વગેરેએ પણ તેમાં સહાયતા આપી. પરંતુ ડુરર અને હૉલબીનની મનોહર કલમ પુનઃ પ્રવૃત્ત થયેલી હોય તેમ જણાતું નથી.

ચિત્ર-કળા.

સ્પેન.

૧૪. ફ્રાન્સ, બેલજીઅમ, હૉલેન્ડ અને જર્મની પછી, મધ્યમ યુગમ સુપ્રસીધ્ધ થએલું સ્પેન, કળા રસજ્ઞ પુરૂષોનું પ્રથમ ધ્યાન ખેંચે છે ઇટાલીમાં ઉદય પામેલા નવયુગના કિરણો ત્યાં પણ પહોંચેલાં હતાં પરંતુ કળાપ્રદેશમાં લાંબા કાળ સુધી તેનો પ્રભાવ જામેલો હોય તેમ જણાતું નથી. **શિલ્પ-કળા.** શિલ્પકળામાં નવયુગની અસર છેક પંદરમાં સૈકામાં માલૂમ પડે છે. જેમાં ગ્રેનેડાનું દેવળ, ટોલીડોનો અલ્કાઝાર (૧૫૪૮) અને સેવીલ્લનો "Town Hall" ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે છે. શિલ્પકળામાં માત્ર બેપ્ટિસ્ટા અને હેરેરા બે શિલ્પકારોની કીર્તિ અદ્યાપિ પર્યન્ત સ્પેનમાં ટકી રહી છે. પોર્ટુગાલમાં માત્ર મેફ્રીના મઠ શિવાય (નવયુગની કળાની યાદગિરિ કોઇ મકાનથી તાજી થઇ શકતી નથી.) પરંતુ ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં નવયુગના સ્પેને કાંઇ વિશેષતા **ચિત્ર-કળા** મેળવેલી હોય એમ જણાય છે. સ્પેનના રાજા બીજા ફીલીપનાં મૃત્યુ સુધીમાં એટલે કે લગભગ સોળમાં સૈકાની આખર સુધીમાં, સ્પેનમાં કળા પ્રદેશમાં સારી પ્રગતિ થયેલી હતી, પરંતુ મોટે ભાગે ચિત્રકારો ઇટાલીની નિશાળનું અનુકરણ કરનારા હતા. સત્તરમા સૈકાની શરૂઆતમાં ચિત્રકળાના ઉત્કર્ષનો આરંભ થયો કે જે સમયને "વેલાસકેનો યુગ" તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૬૦૦ થી ૧૬૮૨ સુધીમાં સ્પેનમાં જે ચિત્રકારો થયા તેમા વેલાસકે, (Velasquez) મુરીલ્લો, (Murillo), ઝુરબેરન (Zurbaran), અને કેનો (Cano), અદ્યાપિ પર્યન્ત ઉંચું સ્થાન ભોગવે છે. ડીગો વેલાસકે (૧૫૯૯–૧૬૬૦) સ્પેનનો સર્વશ્રેષ્ઠ ચિત્રકાર થઇ ગયો છે કે જેણે પોતાની તસ્વીર કાઢવાની શક્તિ, કળા–સૌંદર્ય વિવિધતા, વિચાર–ગૌરવ અને મનોહર આળેખવાની શક્તિથી "Christ on the Cross" "Surrender of Breda" "Las Meninas" અને "Water-carrier" વગેરે ચિત્રોમાં અદ્‌ભૂત કળા–કૌશલ્ય બતાવી સમર્થ ચિત્રકાર તરીકે ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન મેળવેલું છે. ફ્રાન્સીસકો ઝુરબેરન (૧૫૯૮–૧૬૬૨) પણ ધાર્મિક પ્રદેશમાં સારો ચિત્રકાર હતો, અને "Kneeling Fransiscan" વગેરે ચિત્રોમાં પ્રશસ્થ કૌશલ્ય બતાવેલું છે. અલોન્ઝો કેનો (૧૬૦૧–૧૬૬૭) પણ એન્ડેલુશીઆનો મ્હોટામાં મ્હોટો ચિત્રકાર હતો, અને "St. Isidors" વગેરે ચિત્રોથી "Michel Angelo. of Spain" નો ઇલ્કાબ મેળવી શકયો હતો. પરંતુ વેલાસકેની

બરોબરી કરી શકે એવો બીજો સમર્થ ચિત્રકાર તો બાર્ટોલોમી મુરીલ્લો (૧૬૧૭–૧૬૮૨) થયો કે જેણે સ્વદેશ ભક્તિથી કલમ અને વિચારની સ્વતંત્રતાથી "The Dream" "St. Elizabeth of Hungary washing the feet of Beggars" "Immaculate Conception" વગેરે ચિત્રોમાં કળા–કૌશલ્ય બતાવી કળા–પ્રદેશમાં યોગ્ય સ્થાન મેળવેલું છે. ઇ. સ. ૧૬૮૨ માં મુરીલ્લોના મૃત્યુ પછી સ્પેનની ચિત્રકળાની અવનતિ શરૂ થઇ અને જોકે અઢારમા સૈકાની આખર સુધી ઘણા ચિત્રકારો થયા તોપણ મેરીઆનો ફૉર્ચ્યુની (૧૮૩૮–૧૮૭૪) "Battle of Tetuon" ના સમય સુધીમાં કોઇ ચિત્રકાર ખાસ નોંધ લેવા લાયક થયો નથી.

ફૉર્ચ્યુનીએ કંઇક કળા–કૌશલ્ય બતાવી, સ્પેનની ભૂતકાળની કીર્તિ પાછી લાવવાની આશા ઉપસ્થિત કરેલી હતી, પરંતુ તેનાં અવસાન પછી કાંઇ ખાસ નવીન કળા જોવામાં આવતી નથી. પોર્ટુગાલમાં પંદરમા સૈકામાં અને સોળમા સૈકાની શરૂઆતમાં કંઇક કળા–કૌશલ્ય ઉદ્ભવ્યું હતું જે, વેલાસ્કો (Velasco) (૧૫૨૦–૧૫૪૦) નાં "The Cavalry" વગેરે ચિત્રોમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. પરંતુ તે પછી તરતજ સુષુપ્તિ આવેલી જણાય છે, જો કે સદ્ભાગ્યે વર્તમાન કાળમાં પુનર્જીવન થવાની કંઇક આશા દેખાય છે.

ઇંગ્લંડ.

૧૫ નવ યુગના જ્ઞાન -પ્રવાહની પ્રભા ઇંગ્લંડમાં પ્રકાશમાન થયેલી હતી, અને જોકે પંદરમા સૈકામાં થોડા વખત પ્રાચીન પદ્ધત્તિ ચાલુ રહેલી હતી, તોપણ સોળમાં સૈકામાં નવ યુગની પુરે પુરી છાપ બેસેલી હોય

શિલ્પકળા.

તેમ જણાય છે. ઇંગ્લંડમાં હૅટફીલ્ડ હાર્ડીક, બ્રૅમશીલ વગેરેનાં તે સમયના ભવ્ય મકાનો આધુનિક કાળમાં પણ પ્રશંસા ઉભરાવે છે. શિલ્પ કળામાં સહુથી પહેલો રાજા જેમ્સ પહેલાના વખતમાં ઇંગ્લંડનો મ્હોટામાં મ્હોટો અને અપ્રતિમ શિલ્પકાર ઇનીગો જોન્સ (૧૫૭૨-૧૬૫૨) થયો કે જેણે, તથા સર ક્રીસ્ટોફર રેન (૧૬૩૨-૧૭૨૩) કે જેણે "St. Paul" નું ભવ્ય દેવળ બનાવી અમર કીર્તિ મેળવેલી છે, એ બન્ને શિલ્પ

કારોએ, ઇંગ્લંડની શિલ્પકળાની શકિત અદ્યાપિપર્યન્ત ઝળકતી રાખેલી છે. આ બન્ને સમર્થ શિલ્પકારો પછી "Blenheim" નો બાંધનાર વાનબ્રુહ. (Vanbruh) તથા કેમ્પ બેલ, કેન્ટ, ગીબ્સ, (Gibbs) અને સર વિલ્યમ ચેમ્બર્સ (Chambers) (૧૭૨૬-૧૭૯૬) વગેરે થયા, પરંતુ તેઓ પૂર્વજોની બરોબરીમાં ઉભી શકતા નથી.

ચિત્ર કળા

૧૬. ચિત્ર કળાના પ્રદેશમાં ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ છેક અઢારમા સૈકા સુધી કાંઇ ધ્યાન ખેંચી શકતો નથી. ચિત્રકારો મ્હોટે ભાગે રંગથી મોહક ચિત્ર ચિતરનારા, અને ઇટાલીનું અંધ અનુકરણ કરનારા હતા. નવયુગની સંસ્કૃત છાપ અને કલમની સ્વતંત્રતાની અસર પહેલી વિલ્યમ હોગર્થ (૧૬૯૭-૧૭૬૪) નાં "William Hogarth and his Dog Trump" વગેરે ચિત્રમાં જોવામાં આવેછે. નવયુગની કળાના ઉત્કર્ષનો પ્રારંભ થયો. ઇગ્લંડમાં "Royal Academy of Arts" સ્થપાઇ અને વિલસન રેનોલ્ડસ અને ગેન્સબરોએ ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં ઇંગ્લંડની કીર્તિ ઝળકતી કરી. રિચરડ વિલ્સન (૧૭૫૩-૧૭૮૨) એક નિપુણ કુદરતનું સૌંદર્ય આળેખનાર હતો એમ તેના "Morning" વગેરે મનોહર ચિત્રોથી સિદ્ધ થાય છે. સર જોશુઆ રેનોલ્ડસ (૧૭૨૩-૧૭૯૨) એક હિમ્મતવાન તસ્વીર ચિતરનાર, રંગોની મીલાવટમાં કુશલ ચિત્રકાર હતો કે જેણે પોતાનાં 'Straw berry Girl" "Mrs Bradyll," Age of Innocence'' વગેરે કળાપૂર્ણ ચિત્રોમાં અલૈકિક કળા કૌશલ્ય બતાવી ઇગ્લંડના નિપુર્ણ ચત્રકારોની નામાવલિમાં "Prince of Portrait Painters" તરીકે સ્થાન મેળવેલું છે. થોમસ ગેન્સબરો (૧૭૨૭-૧૮૮૮) પણ તસ્વીરોમાં રેનોલ્ડસને, અને કુદરત આળેખવામાં વિલ્સનને ટક્કર મારે તેવો હતો, એમ તેનાં "Mrs. Siddons," "The Watering Place," વગેરે ચિત્રો ઉપર જણાય છે અઢારમા સૈકાના બીજા ચિત્રકારોમાં બેન્જામીન વેસ્ટ (૧૭૩૮-૧૮૨૦) "Death of Wolfe," (Moreland) મોરલેન્ડ (૧૭૬૩-૧૮૦) અને સર ડબલ્યુ રોસ (Ross) (૧૭૯૪-૧૮૬૦) કંઇક ધ્યાન ખેંચી શકે છે. ઓગણીસમા સૈકામાં સર ટી. લોરેન્સ. (૧૭૬૯-૧૮૨૦) પોતાના "Master Lam-

bton" થી કળા પ્રદેશમાં પ્રકાશમાન થાય છે, જ્યારે જોસેફ એમ. ડબ્લ્યુ. ટરનર (૧૭૭૫–૧૮૫૧) પોતાના અદ્‌ભુત કુદરતના દેખાવોથી કળા રસજ્ઞ પુરૂષોનું અંતઃકરણ સચોટ રીતે ખેંચી શકે છે. "The Grand Canal, Venice" ચિતરવામાં આ ચિત્રકારે દીવ્ય કલમની ઝાંખી કરાવેલી છે.

"Of his water-colour paintings and of the *Liber studiorum* it is impossible to speak too highly; he created the modern school of water-colour painting and his works in oil have influenced the art of the 19th Century" "Buxton" જોહન કોન્સ્ટેબલ (૧૭૭૬-૧૮૩૭) પણ સ્વદેશી વાતાવરણમાંથી અને કુદરતની નિશાળમાંથી સાધનો મેળવી સુંદર ચિત્રો રજુ કરનાર એક નિપુણ ચિત્રકાર હતો એમ "The Galley Farm" વગેરે ચિત્રો બતાવી આપે છે. કોન્સ્ટેબલ પછી જે. માર્ટીન. (૧૭૮૯-૧૮૫૪), ક્રોમ (૧૭૬૯-૧૮૨૧). ડૅન્બી (Danby) (૧૭૯૩-૧૮૬૧), સ્ટેન્સફીલ્ડ (૧૭૯૩-૧૮૬૧), લિનેલ (Linnell) (૧૭૯૨-૧૮૮૨), કૂક (Cook) (૧૮૧૧-૧૮૮૦), મેકલાઇઝ (Maclize) (૧૮૧૧-૧૮૭૦), જૉહન ફીલીપ (૧૮૧૭-૧૮૬૭), ડેવીડ વિલ્કી (Wilkie) (૧૭૮૫-૧૮૪૧) ચાર્લસ લેલી (Lely) (૧૭૯૪-૧૮૫૯), એડવીન લેન્ડસીઅર, (Landsur)(૧૮૦૨-૧૮૭૩), વૉકર (Walker) (૧૮૪૦-૧૮૭૫). ફીલ્ડીંગ (૧૭૮૭-૧૮૫૫), અને સેમ્યુએલ પામર વગેરે ચિત્રકારો પણ પોતાની ચિત્ર વિચિત્ર અને કળા-પ્રદેશના ભિન્ન ભિન્ન, માર્ગોમાં રચાયેલી કલમથી કૌશલ્ય બતાવી, ઓગણીસમા સૈકાના ઇંગ્લંડના ચિત્રકળાના ઇતિહાસમાં વિશિષ્ટ સ્થાન મેળવી શકે છે.

અમેરીકા

૧૭. ચિત્રકળાના ઇતિહાસનું વર્ણન કરવામાં કંઇક અમેરીકા પણ એ શબ્દ માટે હકદાર થઇ શકે છે. કળાપ્રદેશમાં અમેરીકાનું કળા કૌશલ્ય યુરોપની નષ્ટ પામતી કળાની છાયા રૂપેજ દેખાય છે, અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જેવો દેશ પણ કાંઇ આકર્ષક કળા રજુ કરી શકતો નથી. ચિત્રકારો મુખ્યત્વે કરીને ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, અને મ્યુનીચની નિશાળનું અનુકરણ આવિર્ભુત કરે છે; અને જોહન સિંગલટન, કાપ્લી અને

બેનજામીન વેસ્ટ સિવાય કોઇ ચિત્રકારો વિદેશમાં કીર્તિવંત થયા નથી. ગીલ્બર્ટ સ્ટુઅર્ટ (૧૭૫૫–૧૮૨૮), અને જોન ટ્રમબુલ (Trumbull) (૧૭૫૬–૧૮૪૩), પણ અમેરીકાના સંક્રાંતિ સમયના નિપુણ ચિત્રકારો તરીકે ધ્યાન ખેંચે છે. જ્યારે વિલ્યમ માઉન્ટે ૧૮૦૭–૧૮૬૮) પણ "Fortune Teller"—વગેરે ચિત્રમાં સારૂં કૌશલ્ય બતાવેલું છે. થોમસ કોલ (cole) (૧૮૦૧–૧૮૪૮), અને જે. કેનેટ, (૧૮૧૮–૧૮૭૩) નાં નામ પણ નોંધ લેવા લાયક છે. પરંતુ આ બધી હકીકત ધ્યાનમાં લીધા છતાં પણ, એટલી બાબત તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે કળા-પ્રદેશમાં અમેરીકાએ હજી કાંઇ ખાસ નામના મેળવેલી નથી.

હિંદુસ્થાન.

૧૮. નવયુગના સમયમાં, એટલે કે પંદરમા સૈકાથી ઓગણીશમા સૈકા સુધીમાં, મિસર દેશ, ગ્રીસ, એસીઆ માઇનોર, ઇરાન કે જેપાન કોઇ દેશમાં કળા કૌશલ્ય કંઇ ખાસ આકર્ષક થતું હોય તેમ જણાતું નથી. એટલે આપણે હિંદુસ્થાનના કળા-ભંડાર તરફ દ્રષ્ટિ ફેરવીશું. કે જે, કળા પ્રદેશમાં યૂરોપનાં નવયુગના કળા કૌશલ્યની બરોબરી કરી શકે બલ્કે તેને ગૌણ કરી શકે તેવું કૌશલ્ય આ સમયમાં રજુ કરી શકે છે, મને ખ્યાલ છે કે પ્રસ્તુત પ્રસંગને માટે બધા દેશોની કળાના ઇતિહાસનું દિગ્દર્શન કરવું તે અત્યાવશ્યક નથી. પરંતુ મ્હારા વિષય--મુદ્દા ઉપર દ્રષ્ટિ રાખી હું વિચાર કરૂં છું ત્યારે મને આવી જાતનું વર્ણન આવશ્યક જણાય છે. આ લેખનો મારો મુખ્ય હેતુ હિંદુસ્થાનનું અપ્રતિમ, અનિર્વર્ણનીય અને બહુદેશી પ્રાચીન કળા કૌશલ્ય બહાર લાવવાનો છે. વર્તમાન કાળમાં હિંદુસ્થાન કેવલ કળા હીન હોય એમ જણાય છે એ હું ઉપર કહી ગયો છું, પરંતુ જેમ જેમ આપણે ભૂતકાળનો ઇતિહાસ તપાસવો શરૂ કરીએ છીએ, તેમ તેમ દરેક સૈકાની પ્રવૃત્તિઓ ઉકેલી જોતાં, અદ્દભુત કૌશલ્ય દૃષ્ટિગોચર થતું આવેછે અને પ્રાચીન કાળમાં તો એ કળા દીવ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરી મૂર્તિમંત શક્તિરૂપે રહેલી હોય એમ માનવાનાં કારણો મળે છે. બધા દેશોની કળાના ઇતિહાસની બાજુમાં હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ મુકી, પ્રત્યક્ષ હકીકતથી આ મુદ્દો સિદ્ધ કરવામાં આવે તે વધારે પ્રતીતિ કરનારૂં થાય એ સહજ સમજાય તેવું છે. આધુનિક કાળમાં હિંદુસ્થાનની કળા મૃત પ્રાય છે. અને બીજા દેશોની સાથે કળા પ્રદેશમાં તેને સ્થાન મળી શકે તેમ નથી, એ આપણે કારણ

સહિત જોયું. હવે યુરોપમાં શ્રેષ્ઠ કળાના **સમય**માં નવયુગ પછી હિંદુસ્થાનમાં કળાની શું સ્થિતિ હતી તે **તપાસીએ.** તે પછી યુરોપમાં જ્યારે કળાની કેવળ શરૂઆત હતી (૧૦૦-૧૩૦૦ ઇસ્વી) ત્યારે પણ હિન્દુસ્થાનની કળા જેમ જેમ ભૂતકાળના ગર્ભમાં આપણે વધારે જઇએ છીએ તેમ તેમ શું હતી તે પણ તપાસીશું. અને છેવટે મિસર દેશ, ગ્રીસ, ઇટાલી, વગેરેમાં પ્રાચીન કાળમાં જે કળા કહેવાય છે તે સમયમાં અને તેથી પણ વિશેષ પ્રાચીન કાળમાં હિંદુસ્થાનની શું કળા હતી તે પણ આપણે તપાસી જોશું. છેક પ્રાચીન ભૂતકાળમાં હિંદુસ્થાને કળા કૌશલ્યમાં અનુપમેય કીર્તિ ભોગવેલી હોય એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે.

૧૯ પ્રસ્તુત વિષયનું અનુસંધાન ચલાવતાં, યુરોપખંડનો નવયુગનો સમય હિંદુસ્થાનમાં મોગલ બાદશાહોની કારકીર્દીના સમયને લગભગ સમકાલીન હતો એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આઠમા નવમા સૈકાથી છેક અકબર બાદશાહના વખત સુધી હિંદુ કારાગરો પ્રાચીન શૈલિનું અનુકરણ કરવામાંજ ગુંથાયેલા હોય એમ જણાયછે. આઠમા સૈકાથી સોળમા સૈકા સુધીમાં હિંદુસ્થાનની કળા કંઇક મ્લાન થયેલી હોય તેમ જણાયછે, જેનાં કારણે આપણે તે સમયનું નિરીક્ષણ કરતી વખતે તપાસીશું. મોગલ બાદશાહો હિંદુસ્થાનનાં પાયતખ્ત ઉપર બિરાજ્યા તે સમયથી હિદુસ્થાનની કળાનો સુર્ય પુનઃ ગગનમંડળ પર ચમત્કાર કરવા લાગ્યો. મોગલોનું વતન મધ્ય એશીઆ અને ખાસ કરી સમરકંદ-હેરાન હતાં, કે જ્યાં તૈમુરના વંશજોના આશ્રય નીચે પંદરમા સૈકામાં ઇરાનની ચિત્રકળા પરિપૂર્ણતા પામેલી હતી. ખુરાસાન દેશના બાદશાહ સુલતાન હુસેનના દરબારમાં પ્રખ્યાત ચિત્રકાર બાયઝોડ થઇ ગયો કે જેણે પોતાના કૌશલ્યથી "Raphael of the East" તરીકે કીર્તિ મેળવેલી છે. બયઝોડના ચિત્રોનો મોગલ વંશના સ્થાપનાર બાદશાહ બાબરને ઘણો શોખ હતો, અને એ રીતે ઇરાનની કળા હિદુસ્થાનમાં બાબર બાદશાહની સાથે દાખલ થઇ. હુમાયુએ કળાને ઉત્તેજન આપવાનું ચાલુ રાખ્યું પરંતુ મોગલ ચિત્રકળાને કળા પ્રદેશમાં સર્વોપરી સ્થાન અપાવવાનું માન સુપ્રસિદ્ધ બાદશાહ અકબરને ઘટે છે. મોગલોના વખતની કળા, તે કેટલાક યુરોપીઅન લેખકો માને છે તેમ મધ્ય એશીઆની કળા ન હતી પરંતુ હિંદુસ્થાનની સ્વદેશી પ્રાચીન દીવ્ય

કળાજ હતી; કે જે પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં મ્લાન થયલી હતી, પરંતુ અકબર બાદશાહના ઉદાર આશ્રય નીચે પુનઃ પ્રફુલ્લતા પામી. મહાનુભાવ અકબર બાદશાહનાં છત્ર નીચે હિંદના સ્વદેશી મધ્ય-એશીઆના વિદેશી કારીગરોને સમાન ઉત્તેજન મળ્યું, અને ઉસ્તાદ હુઝાર અને ઉસ્તાદ મન્સુરની સાથે, ઉસ્તાદ બસ્વન, દશ્વંત કેશુદાસ, અને ભગવતિ વગૈરે કામ કરવા લાગ્યા. નવિન વાતાવરણને અનુકૂળ થતાં હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળાએ પોતાનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ પાછું મેળવ્યું, અને વિદેશી તત્વો ગ્રહણ કરવા છતાં પોતાનુ સત્ય સ્વરૂપ અભંગ જાળવી રાખી વિશેષતા મેળવી. "In adapting itself to the new social order Indian art enlarged its boundaries and renewed its former vitality, assumilating the foreign technical traditions but always maintaining its own ideals." (Havell's Ideals of Indian Ar) સારાંશ વિદેશી કળાથી હિંદુસ્થાનની કળાના અંતઃસ્વરૂપને કોઇ અસર થયેલી જણાતી નથી. બાહ્ય સંસ્કારોથી ઢોળાવ ચઢયો, અને કળાની વિશેષતા થઈ. ક્રમે ક્રમે વિદેશી કળા પણ પ્રાચીન કળાનાં અંતઃસ્વરૂપમાં (સૂક્ષ્મ શરીરમાં) એવી ભળી ગઈ કે છેવટે હિંદુસ્થાનની સ્વદેશી કળા રૂપેજ તે વિખ્યાત થઇ છે. "It was only in the very beginning, during the reign of Akbar (A.D. 1556-1605) that Persian influence was apparent, and very soon an individual style was developed so different from the Persian that there can be no question of any mistake arising between the two. (F. R. Martin, Miniature Painting in India)

કિલ્લાઓ, બુરજો, મસ્જીદો, મુકરબાઓ, તસ્બીરો વગેરે માટે હુકમો આપી અકબર બાદશાહે શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા બન્નેને ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું અને તેનાં દ્રષ્ટાન્તો અદ્યાપિ પર્યન્ત હિંદુસ્થાનમાં ચોમેર મોજુદ છે. પરંતુ હિંદુસ્થાનની ચિત્રકળાને કીર્તિના શિખર ઉપર મુકવાનું માન બાદશાહ જહાંગીરને (૧૬૦૬-૧૬૨૮) ઘટે છે. આ સમયનાં ચિત્રોનું વર્ણન લખતાં F. R. Martin લખે છે કે

"I cannot hesitate to rank" them (two leaves forming the first two pages of Akbar Nama) "with the very best work that Europe has produced, if it be not even superior, *ibid* page 86." "જહાંગીર–મનસૂરનાં પક્ષિઓનાં ચિત્રો સંબંધમાં લખે છે કે "The minuteness and life in the drawing of the feathers is surpassed by no animal painter on this earth."

જહાંગીરને ચિત્રકળાંનો ઘણો શોખ હતો અને પોતે પણ એક પ્રવીણ ચિત્રકાર હતો. ચિત્રકળાનું જ્ઞાન એ તે યુગની એક મ્હોટી લાયકાત લેખાતી, અને રાજકર્તા સરકારનો પૂર્ણ આશ્રય મળવાથી હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળા દીવ્ય સ્વરૂપમાં પ્રકાશમાન થઈ. જહાંગીર અને ઉત્સાદ મન્સૂરના સયુક્ત પ્રયત્નથી ચિત્ર વિચિત્ર પક્ષિઓ, શિકારના દેખાવો, કુદરતનું સૌંદર્ય વગેરેનાં જે ચિત્રો સચવાયેલાં છે. તેની ભવ્યતા, મનોહરતા, કળા પૂર્ણતાથી યૂરોપના પ્રખ્યાત ચિત્રકારો રેમ્બ્રેન્ટ, હૅાલબીન અને સર જોશુઆ રેનોલ્ડઝ પણ. અજબ થયેલા હોય એમ તેઓના લેખિત મત ઉપરથી જણાયું છે. બાદશાહ જહાંગીરના વખતમાં હિદુસ્થાનની પ્રાચીન કળા સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થીતિમાં હતી. પરંતુ શાહજહાનને શિલ્પકળા જેટલો ચિત્રકળાનો શોખ ન હતો. ચિત્રકળામાં શાહજહાનના વખતમાં યુરોપખંડની કળાની અસર જણાવા લાગી, અને એ રીતે અવનતિનું બીજ રોપાયું. પરંતુ શિલ્પકળાને બાદશાહ શાહજહાને પરિ પૂર્ણતા આપી. આગ્રાનો "તાજ" વર્તમાન કાળમાં પૃથ્વીતલપર શિલ્પકળાના, અપ્રતિમનમુનારૂપે ઝળકી રહેલો છે. બાદશાહ શાહજહાનના આશ્રય નીચે ઉત્સાદ ઈસાની આ આ અદ્ભૂત કૃાત હિંદુસ્થાનની શિલ્પકળાની શ્રેષ્ઠતા અને પરિપૂર્ણતા છે એમ યૂરોપીઅન મુસાફરો, બરનીઅર, ટેવરનીઅર થેવનોટ વગેરે લખી ગયા છે, અને, હાલ પણ તેમાં મત ભેદ જણાતો નથી. "The inlaid work of the Taj was the natural consummation of a great artistic movement, purely oriental in character initiated by Akbar." (Havell, Essays on Indian Industry, etc) ("તાજનું નકશીદાર કામ અકબરે શરૂ કરેલી કળાની પ્રગતિની સ્વાભાવિક પરિપૂર્ણતાહની અને તે તત્વતઃ પૂર્વ દેશનીજ હતી.") "The Taj Mahal was strictly Indian of the

Mogul Period" (Sir G. Birdwood.) ("તાજ મહેલ મોગલોના વખતની હિંદની કળાજ હતી.") પવિત્રતા અને પ્રેમની મૂર્તિમંત પ્રતિમા અલૌકિક તાજ, તે શાહજહાન બાદશાહની પ્રિયતમા મુમતાઝ મ્હાલ બેગમની યાદગિરી નથી પરંતુ પ્રેમ મૂર્તિ મુમતાઝ મ્હાલ બેગમ પોતેજ હોય તેવો આભાસ થાય છે. જહાંગીરના સમયની અદ્ભૂત ચિત્રકળાની, અને શાહજહાંનના સમયની દિવ્ય શલ્પકળાની બરોબરી દુનીયાંના કોઇ પણ દેશમાં કે યુગમાં થયેલી હોય તેવા દાખલા મળતા નથી. આ કળાને પણ હું ઉપર કરી ગયો તેમ તેમ હિંદની પોતાની પ્રાચીન કળાજ હતી. હતભાગ્યે આરંગઝેબ બાદશાહના ધર્માંધ રાજવહીવટમાં અને તેની પછીના નિર્માલ્ય બાદશાહોના સમયમાં આ કળા નષ્ટતા પામી જે આપણે ઉપર જોઇ ગયા છીએ.

(૨૦) પંદરમા સૈકાથી આજદીન સુધીની કળાનો ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં આપણે તપાસી ગયા. હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળા ગયાં બસો વર્ષ થયાં લગભગ નષ્ટવત્ છે તે આપણે જોયું. ભૂતકાળમાં બસો વર્ષ વધારે ગયા જયારે એમ પણ અનુભવ થયો કે યૂરોપના નવયુગના સમયમાં હિંદુસ્થાનની કળાને પણ મોગલ બાદશાહો નીચે અનુકૂળ સંયોગો મળવાથી, દીવ્ય સ્વરૂપમાં તે પુન; સંજીવન થયેલી હતી કે જેની પાસે યૂરોપના નવયુગના ઉત્તમોત્તમ નમુનાઓ પણ ઝાંખા લાગે છે. વર્તમાન કાળમાં પણ એજ પ્રાચીન કળાને ઘટતું ઉત્તેજન આપવામાં આવે તો તેવાજ દીવ્ય સ્વરૂપમાં પુન: પ્રકાશમાન થઇ દેશને અને રાજયને શોભાવે તે નિઃસંદેહ જણાય છે. હવે ભૂતકાળના ઊંડા અને અનિશ્ચિત ગર્ભમાં આપણે વિશેષ પ્રવાસ કરીએ અને પાંચ સૈકા પહેલાના વખતમાં એટલે કે ઇ. સ. ૧૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધીમાં (જેને આપણે આ લેખને માટે મધ્યમ યુગના પૂર્વભાગ તરીકે સંબોધિશું) તેમાં પ્રસ્તુત દેશોમાં શિલ્પકળાની અને ચિત્રકળાની શું સ્થિતિ હતી તે તપાસીએ.

મધ્યમ યુગ પૂર્વભાગ (ઇ. સ ૧૦૦ થી ૧૪૫૦)

ઇટાલી

૨૧ પ્રાચીન મિસર દેશ અને ગ્રીસની નિશાળમાં તૈયાર થયેલું ઇટાલી આપણું પહેલું ધ્યાન ખેંચે છે. ચોથા સૈકામાં બાદશાહ કોન્સ્ટેન્ટાઇન (The Great) (૩૧૨–૩૩૭ ઇ. સ.) ના વખતમાં શિલ્પકળાને કંઇ ઉત્તેજન મળેલું હોય તેમ જણાય છે. રોમનાં

પહેલા સૈકાનાં નહેરો, પુલો, કીર્તિ-સ્તંભો કારકાલા (૧૦ ઇ. સ.) અને ડાયોકલીશીયનનાં (૪૦૦ ઇ. સ.) હમામખાનાંઓ અને રોમનું પ્રખ્યાત "પેન્થીઓન" (૪ થો સૈકો) વગેરેમાં કંઈક આકર્ષક શિલ્પ-કળા દેખાય છે. પરંતુ તે સમયનું બાંધકામ નમુના રૂપે રજુ કરી શકાય તેવું જણાતુ નથી. આ સમયની ઇટાલીની શિલ્પકળાની નોંધ લેવામાં એટલીજ સાર્થકતા જણાય છે કે જો કે તે કળા કંઈ સ્વતઃ આકર્ષણ કરી શકતી નથી તોપણ છેક પંદરમા સૈકા સુધી કળાની (અને ખાસ કરીને 'Basilican style' પહેલા દશ સૈકા સુધી લોક પ્રિય થયા પછી 'Romanesque style' દાખલ થઇ તેની) અસર યુરોપનાં ઘણા દેશોના બાંધકામ ઉપર "Gothic style" પહેલાં સ્વીકારવામાં આવેલી હોય તેમ જ-ણાય છે. બાંધકામમાં અને કોતરકામમાં ઇટાલી મુખ્યત્વે કરીને ગ્રીસનું અનુકરણ કરનારૂં હતું, અને તેની ઉત્તમકળા પ્રાચીન કાળમાં બહાર આવેલી હતી, એટલે પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસનું નિરીક્ષણ કરતાં આપણે ઇટાલી સંબંધમાં વિશેષ વિસ્તારથી વિવેચન કરશું. ચિત્રકળામાં આ સમયમાં ઇટાલીએ કાંઇપણ કૌશલ્ય બતાવેલું નથી.

૨૨ **ફ્રાન્સ.** ફ્રાન્સમાં પાંચમા સૈકાથી દશમા સૈકા સુધીમાં, દશમા સૈકાથી બારમા સૈકા સુધીમાં અને તેરમાં સૈકાથી પંદરમા સૈકા સુધીમાં શિલ્પકળામાં જુદી જુદી જાતની શૈલિઓ સ્વીકારવામાં આવી હતી. જેમાં પેરીસનું "Notre Dame" (તેરમો સૈકો), ચાર્ટ્રીઝ, હીમ્ઝ લાઓનનાં દેવળો (૧૩ મો સૈકો) અને સેન્ટ મિચેલનો મનોહર કીલ્લો ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે છે પરંતુ શિલ્પકળાના આકર્ષિક નમુના રૂપે તે કામ ધ્યાન ખેંચી શકતું નથી. શિલ્પકારો વિગત ખિલાવવામાં મથેલા હોય તેમ જણાય છે અને પંદરમા સૈકાની શરૂઆતમાં તો આ કળાની પણ અવનતિ પ્રત્યક્ષ થઇ. ચિત્રકળામાં પણ શાર્લેમાન બાદશાહના વખત પછી જો કે કવચિત કવચિત કળા–કૌશલ્ય દૃષ્ટિ ગોચર થતું હતું તોપણ જે ફુકે (Fouquet) (૧૪૧૫ થી ૧૪૮૫) સિવાય કોઈ ચિત્રકાર ખાસ ધ્યાન ખેચી શકતો નથી. વિશ્વાસ રહિત, ઇટાલીનું અનુકરણ કરનારી કલમ, વિગતમાં ઉતારવાનો શોખ અને રંગથી ચિત્ર ઝ-ળકતું કરવાની વૃત્તિ આ ગુણોથી ચિત્રકળાનું સત્યસ્વરૂપ વિકાસ પામી શકયું નહતું.

બેલ્જીઅમ અને હૉલેન્ડ.

૨૩ બેલ્જીઅમ અને હૉલેન્ડની મધ્યમ યુગના પૂર્વ ભાગની શિલ્પકળા ધ્યાન ખેંચી શકે તેવી છે. એન્ટવર્પનું ભવ્ય દેવળ તથા ટુર્ને, બ્રસેલ્સ, લુવેન, લીજ અને ઘેન્ટનાં દેવળો તેમજ તે સ્થળોનાં તથા યે પ્રિઝના 'ટાઉન હોલો' સુંદર અને આકર્ષક થઇ શકે છે; જોકે નવયુગની કળાની બરોબરી કરી શકે તેમ નથી. ચિત્રકળામાં સોળમા સૈકાની શરૂઆતમાં મેસ્ટીસ (૧૪૬૬–૧૫૩૧) ની આગેવાની નીચે એન્ટવર્પ ખાસ પંકાયલું હતું. પરંતુ તેનાં મૃત્યુ પછી એ કળા ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી હૉલેન્ડમાં નવમા સૈકાથી ચિત્રકળા ધ્યાન ખેંચી શકેછે અને તેરમા અને સૌકામાં કળામાં કૌશલ્ય પ્રાપ્ત થયેલું જોવામાં આવે છે. જેમાં બ્રુજીઝની નિશાળ (૧૩૬૬-૧૫૫૦) માં એચ. વાનઇક અને જાનઇક (૧૩૯૦–૧૪૪૦) ભાઇઓની ચિત્રકળા ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે છે જાનઈકનું "Adoration of the Mystic lamb" કળાપૂર્ણ દેખાયછે. આર. વેડન (૧૪૦૦-૧૪૬૪) અને એચ. મેમ્લીંગનાં કામપણ નોંધ લેવા લાયક છે. ચિવટથી અને કૌશલ્યથી હૉલેન્ડના આ સમયના ચિત્રકારો પોતાનું કામ કરતા તો પણ તેમનો વિગતમાં ઉતારવાનો શોખ વિશેષ બહાર આવે છે, અને નવયુગની કળાની સાથે તેમનું કામ તુલનામાં ઉભી શકતું નથી.

જર્મની.

૨૪. જર્મનીની શિલ્પકળા બારમા સૈકાથી કંઇક ધ્યાન ખેંચી શકે છે. બારમા અને તેરમા સૈકામાં જર્મનીની કળા "Romanesque architecture" કે જે યુરોપમાં દશમા અને અગીરમા સૈકામાં લોકપ્રિય હતી, તેનું અનુકરણ હતું. જેનો નમુનો ઇ. સ. ૧૨૭૫ માં બંધાયલું લોનનું દેવલ રજુ કરી શકે છે. પરંતુ આ દેવળ પણુ જોકે ભવ્ય છે તો પણ કળા--સૌંદર્ય રહિત દેખાય છે. સ્ટ્રાસબર્ગનાં અને વીએનાનાં દેવળોનું પણ તેમજ છે. કવચિત, કવચિત બારીક કોતરકામ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. પરન્તુ શિલ્પકારોને મોહક શક્તિ અને વિગતમાં ઉતરવાનો શોખ વધારે હોવાથી તેમની કળા ખાસ આકર્ષક થઇ શકતી નથી. ચિત્રકળામાં પણ આ સમયના પ્રદેશમાં જર્મની બાયઝેન્ટી અમને આભારી છે. જર્મનીમાં તેમજ યુરોપના બીજા દેશોમાં પણ નવયુગ પહેલાંના વખતમાં ધામક સંસ્થાઓની સત્તા વધારે હોવાથી સાંસારિક કળાને ઉત્તેજન મળતું ન હોતું. અને

જોકે ધર્મની યાદગિરી જાળવવા માટે ધામિક બાંધકામોને અંગે શિલ્પકળાને ઉ-તેજન મળતું તો પણ ચિત્રકલાને ઉ-તેજન સત્તાધિકારીઓ તરફથી મળતુ નહિ. અને તેને અવકાશ મળી શકયો નહિ. "ફ્રીચી ઍનીટી" ની શરૂઆત પહેલાં જર્મનીમાં ચિત્રકળા કાંઇ આકર્ષક સ્વરૂપમાં ઉદ્દભવેલી હોય તેમ જણાતુ નથી. બાદશાહ મેશાર્લેનનાં રાજ્યમાં અને ખાસ કરીને ૧૧૫૦--૧૨૫૦ ઇ. સ. સુધીમાં ચિત્રકલાને જર્મનીમાં કંઇક ઉ-તેજન મળ્યું અને બોહીમીઆ (૧૩૪૮--૧૩૭૮) અને કોલોનની (૧૩૫૮--૧૫૫૬) ચિત્રશાળામાં જર્મનીએ ચિત્રકળાનું આકર્ષક કામ પહેલું વહેલુ શરૂ કર્યું.

ઇંગ્લંડ

૨૫. ઇંગ્લંડની શિલ્પકળા બારમા સૈકાથી કંઇક ચોકસ સ્વરૂપમાં ઉદ્દભવેલી હોય એમ જણાય છે, અને આકર્ષક બાંધકામ કરવાં કરતાં નકશીદાર કામ કરવાની ધારણા શિલ્પકારોની વધારે રહેલી હોય એમ અનુમાન થઇ શકે છે. વેલ્સમાં રાજા એડવર્ડ પહેલાના વખતમાં ભવ્ય મહેલો બાંધવામાં આવેલા હતા જેમાં શિલ્પકળાનો આગામી ઉદય કળી શકાય છે. પરંતુ ગ્રેટ બ્રિટન-નું આ સમયનું શિલ્પકામ કંઇ વશેષ ધ્યાન ખેંચી શકતું નથી. બારમા સૈકાથી પંદરમા સૈકાસુધી આખા રોપની શિલ્પકળાની જે સ્થિતિ હતી તે સ્થિતિ ઇંગ્લંડની કળાની પણ હતી એમ દેખાય છે. The architecture generally known as Gothic prevailed throughout Europe to the exclusion of every rival for upwards of three centuries," (12th to 15th Cen.) ("Smith") "Down to the Eleventh Century the buildings erected (almost exclusively churches and monastic buildings) were not large or rich and were heavy in appearance and simple in construction. ("Smith") The Gothic Architecture discloses art in an infant stage, aiming at simplicity, elaborate details, picturesqueness and some times sinking into grotesque ugliness.

ચિત્રકળામાં તો ઇંગ્લંડમાં આ સમયમાં કેવળ શુન્યતાજ હતી.' The current English School of Art is a creation of a comparatively modern date. The early pictorial art of England has been so neglected or forgotten that it is commonly said to have commenced with the portrait painters of the 16th & 17th centuries........ To the reign of Henry V or at latest to the early days of Henry VI belongs the earliest authentic specimen of historical portraiture in England. Buxton and Koehler), સારાંશ આખા યુરોપખંડની કળાની માફક, ઇંગ્લંડની શિલ્પકળા કંઇ અચોક્સ સ્વરૂપમાં દ્રશ્યમાન થતી હતી, જ્યારે ચિત્રકળાનું આ સમયમાં કંઇ સ્વરૂપ બંધાયું ન હતું.

સ્પેન.

૨૬. પરંતુ યુરોપના બધા દેશો કરતાં સ્પેન, આ સમયના કળાના ઇતિહાસમાં વધારે અગ્ર ભાગ લઇ શકે છે. શિલ્પકળાને માટે સ્પેન રોમની "Romanesque Style" ને આભારી હતું અને ઉક્ત કળાની શરૂઆત અગિઆરમા સૈકાથી બલ્કે તેથી પણ વ્હેલી આઠમા સૈકાથી થયેલી જોવામાં આવે છે. તેરમા સૈકામાં ટોલીડો, બરગોસ, અને લીઓનના દેવળો બંધાયાં, જ્યારે ચૌદમા સૈકામાં સેરેસનોએ બાંધેલો અલહમ્બ્રાનો કિલ્લો પણ ધ્યાન ખેંચી શકે તેવો છે. સેવાઇલની 'જીરાલ્ડા' અને કાર્ડોવાની મસ્જીદ પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. છેક પંદરમા સૈકા સુધી સ્પેનની ચિત્રકળા જરા પણ ખીલેલી હોય તેમ જણાતું નથી.

એશીઆ માઇનોર.

૨૭. આ સમયનો કળાનો ઇતિહાસ લખતાં એશીઆ માઇનોર પણ ધ્યાન ખેંચી શકે છે. બાદશાહ કોન્સ્ટેન્ટાઇન "ધી ગ્રેટ" પોતાને દિગ્વિજય કરી, ઇસુખ્રિસ્તના ધર્મને સ્વિકારી, ઇ. સ. ૩૩૦ માં પોતાની રાજ્યધાની કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ (બાઇઝેન્ટીઅમ) માં સ્થાપી,

અને ઈટાલીની કળા ત્યાં દાખલ કરી કે જ્યાંથી આખા યુરોપ અને ઇરાનની કળા ઉપર પણ એ કળાની અસર પહોંચી હતી. મજકુર રાજધાનીમાં સેન્ટ સોફ્રાયાનુ વિખ્યાત દેવળ બંધાયું (ઇ. સ. ૫૩૭) જ્યારે વેનીસનું સેન્ટમાર્ક (ઇ. સ. ૯૭૭–૧૦૭૧) અને જેરૂસાલેમનુ "Golden Gate" (ઇ. સ. ૫૬૦) પણ તેનેજ આભારી છે. ચિત્રકળામાં કંઇ ખાસ પ્રગતિ થયેલી જોવામાં આવતી નથી. મિસર દેશમાં પણ આ સમયમાં મુસલમાન કારીગીરીની શિલ્પકળા સારી હતી.

ઇરાન.

૨૮. ઇરાનમાં પણ બાયઝેન્ટીઅમથી ચિત્રકળાની અસર થઇ હતી પરંતુ વર્તમાન કાળમાં કંઇ આકર્ષક નમુનાઓ જોવામાં આવતા નથી. પ્રખ્યાત ચિત્રકાર બાઇઝેડની કલમથી ચિત્રકળાનો ઉત્કર્ષ થયો હતો. કે જેનો લાભ હિંદુસ્થાનને પણ મળ્યો હતો, ત્યાં આપણે આપણી દીષ્ટ હવે ફેરવશું.

હિંદુસ્થાન.

૨૯. મધ્યમ યુગના ઉત્તર ભાગમાં એટલે કે હિંદુસ્થાનને ઉદ્દેશીને બોલીએ તો મોગલોના સમયમાં હિદુસ્થાનની કળા અનુકુળ સંયોગોમાં પૂરપુર્ણ પ્રકાશમાન હતી, અને યુરોપખંડ અથવા બીજા દેશોની ઉત્તમ કળાની બરોબરી કરી શકે બળકે તેને ઝાંખી કરી શકે તેવી હતી, તે આપણે જોઇ ગયા છીએ. હવે મધ્યમ યુગના પુર્વ ભાગમાં એટલે કે ઇ. સ. ૧૦૦ થી ૧૪૫૦ સુધીમાં હિંદુસ્થાનની કળાની શું સ્થિતિ હતી તે તપાસીએ. હું ઉપર કહી ગયો તેમ ભૂતકાળના ઉડા અને અનિશ્ચિત ગર્ભમાં જેમ વિશેષ પ્રયાણ કરીએ છીએ તેમ તેમ હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળા, અનુકુળ સંયોગોમાં, વધારેને વધારે ખીલેલી હોય તેમ દેખાય છે. પ્રસ્તુત સમયમાં હિંદુસ્થાનમાં અનેક ધર્મોનું પરિબળ વધ્યું, અનેક સત્તાઓ અધિકારમાં આવી ગઇાં પરંતુ કાળ પ્રદેશમાં તો આર્યોનું સનાતન કૌશલ્ય અને સનાતન કળા પુરાણુ અભંગ સાચવવાની ધારણા પ્રત્યેક સમાજનેરહેલી હોય એમ દેખાયછે. યૂરોપના ધર્માધ્યક્ષો જેમ કળાના ઉત્કર્ષને વિષયોપભોગના ઉપાસક તરીકે લેખી, કળાને દુઃખ રૂપ પિશાચિની રૂપે માની તેને દાબી દેવાને મથતા એમ સ્પેન વગે- પુરાતન ઇતિહાસ સિદ્ધ કરી આપે છે, તેવું સદ્‌ભાગ્યે આર્ય–ઇંગિત

રેને હિંદમાં તે યુગમાં ન હતું. હિંદના આર્યોએ પ્રાચીન કાળથી કળાને દીવ્ય સ્વરૂપમાં માની તેનો તિરસ્કાર કરવાને બદલે તેને ભક્તિ-ભાવનાં મુખ્ય સાધન તરીકે લેખેલી છે, અને તેને દેવીરૂપે માની તેની ઉપાસના કરેલી છે. આથી કરીને કળા-દેવીને પરિપૂર્ણ સ્વરૂપમાં લાવવાને કોઇપણ આર્યપુત્ર ઉત્સુકતા રાખે તે સ્વભાવિકજ હતું. સદ્દભાગ્યે પ્રાચીન આર્યોની આ ભાવના (હિંદમાં વિદેશીય વાતાવરણનો પવન ફૂંકયો ન હતો ત્યાં સુધીમાં) હિંદના સર્વ આર્ય પુત્રોમાં ઉતરેલી હતી અને વર્તમાન કાળમાં પ્રિતિકુળ સંયોગોમાં જોકે દશ્યમાન નથી તો પણ શુદ્ધ આર્ય લોહીમાં હજી પણ વિલસી રહેલી દેખાય છે. કળા-શક્તિની ઉપાસના કરી ધર્મના ઉત્કર્ષમાં અને ભક્તિ-માર્ગમાં સાહાયક બનાવવી એ પ્રાચીન રૂષિ-મુનીઓનો અતિ ઉચ્ચ આશય, તેમના વંશ જોમાં એક સામાન્ય અંશ તરીકે ઉતરેલો હતો અને છે, એટલે બ્રાહ્મણ પરિબળમાં કે બૌદ્ધ-સત્તામાં, શાંકર-વલ્લભ સંપ્રદાયમાં કે જૈન-પ્રચારમાં, ઉત્તરમાં હિંદના શિવાલયો અજન્ટાની ગુફાઓ, દક્ષિણનાં વિષ્ણુ મંદિરો કે આબુનાં નકશીદાર જૈન-મંદિરો-ગમે તે સ્વરૂપમાં કળા-દેવીનો ઉત્કર્ષ થાય તે સ્વાભાવિકજ હતું. હિદના આર્યપુયોના આ ભાવનામાં પોષાઇ કળા--શક્તિએ શું ચિત્ર વિચિત્ર, મનોહર અને પવિત્ર સૌંદર્ય ધારણ કરેલું હતું તેની વિગતમાં ઉતરીએ.

૩૦ રામાયણ, મહાભારત, અને હિંદુ સનાતન ધર્મશાસ્ત્રોમાં આપવામાં આવેલી હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે ઘણા પ્રાચીન કાળથી આર્યાવર્તના લોકોએ શિલ્પકળા અને ચિત્રકળામાં પ્રવીણતા મેળવેલી હતી, જેનું નિરીક્ષણ આપણે પ્રાચીન કાળની કળાનો ઇતિહાસ તપાસતી વખતે કરશું. ઈ. સ. પહેલા સૈકા પછીનો ઇતિહાસ તપાસતાં અજન્ટાની અદ્દભૂત ગુફાઓ કળા રસજ્ઞ દુનીયાંનું પહેલું ધ્યાન ખેંચે છે. ઈ. સ. પહેલા સૈકાથી આઠમા સૈકા સુધીમાં (કે જે સમયમાં આ ગુફાઓનાં અલૌકિક ચિત્રો, નકશીદાર કામ અને બાંધણી, રચવામાં આવેલી હોય એમ જણાય છે તે સમયમાં) હિંદુસ્થાનમાં બૌદ્ધ ધર્મનું પૂર્ણ પરિબળ હતું, અને બૌદ્ધ ધર્માનુયાયીઓએ ધર્મ ભાવનાથી શિલ્પ કળા-ચિત્રકળાને અપૂર્વ ઉત્તેજન આપેલું હતું. સિલોન, જાવા, સિઆમ, બ્રહ્મદેશ, નેપાલ, ખોતાન, ટીબેટ, જાપાન, ચીનદેશ વગેરે દેશોમાં જોવામાં આવતાં બૌદ્ધ પરિબળના સમયનાં ભવ્ય મકાનોથી આ હકીકતને પુષ્ટિ મળી શકે છે. સત્તરમા સૈકામાં ટીબેટનો ઇતિહાસકાર તારાનાથ લખે છે કે " "Wherever Buddhism prevailed skilful religious artists were

found." (જયાં જયાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર હતો ત્યાં ત્યાં કુશળ ધાર્મિક કારીગરો જોવામાં આવતા હતા) અને ખાસ કરીને હિંદુસ્થાનની ચિત્રકળાના સંબંધમાં તો આ લખાણ અક્ષરશઃ સાચું જણાય છે. "Heritage of India Series, Indian Painting"માં મી. પાર્સિ બ્રાઉન લખે છે "These external evidences carry with them unmistakeable proofs of the far reaching influence of this brilliant school of painting which flourished under the patronage of the Buddhist Hierarchy in the first centuries of the present era. And in spite of the comparatively inpermanent nature of the art as a whole, and the effect of centuries of severe climatic conditions, India itself furnishes several groups of frescoes of surpassing merit, thoroughly representative of this classical age of painting in the East.........As India was the birth place of Buddhism it is to be assumed that it was also the birth place of the Buddhist School of Painting." અગમ્ય પર્વતોમાંથી, અલૌકિક કૌશલ્યથી કોતરી કાઢેલી અજન્ટાની ભવ્ય અને મનોહર ગુફાઓ, આજે સેંકડો વર્ષો થયાં કળા–પ્રદેશમાં ધ્યાન ખેંચી રહેલી છે, અને તેમનાં બાંધકામથી, નકશી કામથી અને ચિત્રોથી હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળાનો ઉત્તમ નમુનો રજુ કરી શકે છે. ચિત્રકામ જેટલું કુશળ અને મનોહર છે તેટલુંજ બાંધકામ ભવ્ય, નકશીદાર અને નમુનાદાર છે. જયારે આસપાસનું કુદરતનું સૌંદર્ય પણ પ્રાચીન કારીગરોની કળા–ચિકિત્સક શક્તિનો સારો ખ્યાલ આપી શકે છે. કલમ અને હથિયારની બારીકીમાં, ઉત્પ્રેક્ષા અને વિચાર શકિતના વિસ્તારમાં, અને ધર્મનાં સાધ્યો પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં રજુ કરવાનાં કૌશલ્યમાં અજન્ટાની અજબ ગુફાઓમાં સમાયેલી કળાનો નમુનો બીજે ભાગ્યેજ મળી શકે તેમ છે.

૩૧. અજન્ટાની ગુફાઓના સમયથી આગળ ચાલતાં સાન્ચી અને અમરાવતીનાં ભવ્ય સ્તુપો (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ થી ઇ. સ.

૩૦૦ સુધી) નોંધ લેવા લાયક જણાય છે. મધ્ય હિંદુસ્થાનના ગુપ્ત રાજાઓના સમયનાં સુંદર વિષ્ણુ મંદિરો (ઇ. સ. ૩૦૦) અને એલીફંટાની અદ્‌ભુત અને મનોહર ત્રિમૂર્તિની મૂર્તિ (ઇ. સ. ૪૦૦) પણ અદ્યાપિ પર્યન્ત કળા પ્રદેશમાં ઘણું આકર્ષણ કરી શકે છે. એલીફંટાની ગુફાઓમાંની (૬૦૦–૮૦૦ ઇ. સ.) બ્રહ્માની મનોહર મૂર્તિનું વર્ણન કરતાં મી. હેવેલ લખે છે કે "If the Brahma Image might have been created by the chisel of Praxiteles, it seems as if a reincarnation of Pheidias, inspired by the profound philosophy of the Upanishads instead of by the child-like conceptions of the Homeric Olympus, had been born again to carve this master-piece of Indo-Aryan genius at Elephanta (Study of Indo-Aryan civilization). One sculpture like the Trimurti of Elephanta and one painting like the prince Siddhartha may suffice to show that Indian artists may stand among the greatest of the world." (*Ibid*). પરંતુ હિંદુસ્થાનની કળાના ઉત્કર્ષની પરિપૂર્ણતા સાતમા–આઠમા સૈકામાં થયેલી જણાય છે. સાતમા–આઠમા સૈકાથી ચૌદમા સૈકા સુધીના સમયની કળાના કરતાં વિશેષે કરીને આ સમયની કળાના નમુનાઓથી કળા પ્રદેશમાં હિંદુસ્થાનની સર્વોત્કૃષ્ટતા સહજ સ્થાપિત કરી શકાય તેવું છે. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં અપર સ્વામિ અને સુંદર સ્વામીની કાંસાની નકશીદાર મૂર્તિઓ (૬૦૦ ઇ. સ. અને ૧૦૦૦ ઇ. સ.), રાજા વિક્રમાદિત્યનો દિલ્હીનો લોહસ્તંભ કે જે આજ દીન સુધી કાટ રહિત હોઈ આધુનિક કાળનાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને પણ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરી રહ્યો છે, અને કાશ્મીરનું સુપ્રસિદ્ધ માર્તંડનું મંદિર વગેરે આ સમયની શરૂઆતનાં કળા-કૌશલ્યનાં દૃષ્ટાન્તો છે. સાતમા સૈકામાં (ઇ. સ. ૬૫૦–૭૦૦ માં) બૌદ્ધ ધર્મનું પરિબળ નરમ પડયું અને તે સાથે હિંદની ચિત્રકળાને કંઇક ધક્કો પહોંચ્યો હોય તેમ જણાય છે. તોપણ બ્રાહ્મણોની સર્વોપરિ સત્તામાં પણ પ્રાચીન ચિત્ર કળાનો નાશ થયો નથી, જ્યારે શિલ્પકળાએ વધારે ને વધારે પરિપૂર્ણતા મેળવેલી હોય એમ દેખાય છે. બૌદ્ધધર્મનાં બોધિસત્વો, જાતકો

અને નિર્વાણ મૂર્તિઓનાં મંદિરોને બદલે મનોહર શિવાલયો અને દબદબા ભર્યાં વિષ્ણુ મંદિરો બંધાવા લાગ્યાં, અને શિલ્પકારોને પોતાનું કૌશલ્ય દેખાડવાનો અવકાશ મળ્યો. ઇ. સ. ૬૦૦ થી ૮૦૦ સુધીમાં ઇલોરાનાં અલૌકિક મંદિરો બંધાયાં કે જે આજ પર્યન્ત હિંદુસ્થાનની શિલ્પકળાના ઇતિહાસમાં બલ્કે સમસ્ત દુનીયાંની શિલ્પકળાના ઇતિહાસમાં અગ્રસ્થાન માગી શકે છે. રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજા કૃષ્ણરાજ પહેલાએ ઈ. સ. ૮૦૦ લગભગ બંધાવેલું ઇલોરાનું ભવ્ય અને મનોહર કૈલાસ મંદિર "The most wonderful *tour de force* achieved by Indian sculptor–architects," હિંદુસ્થાનની શિલ્પકળાનો અતિ આકર્ષક, સંપૂર્ણ અને અજબ નમુનો રજુ કરી શકે છે. ઇ. સ. સાતમાથી દશમા સૈકા સુધીમાં ઉત્તર હિંદુસ્થાનની માફક દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં પણ શિલ્પકળાનો ઉત્કર્ષ સમય હતો જેની પવિત્ર યાદગિરિઓ મામલપુરનાં મનોહર શિવાલયોમાં હજી પણ જળવાઈ રહેલી છે. મામલપુરનાં શિવાલયો, ગુફાઓ, નકશીકામ, વગેરે હિંદુસ્થાનની શિલ્પકળાના ઘણા સુંદર નમુનાઓ રજુ કરી શકે છે જેમાં અર્જુન તપશ્ચર્યાનાં ચિત્રોનું નકશીકામ ચકમકમાંથી કોતરી કાઢેલી વિશ્વને ધારણ કરતી વિષ્ણુ ભગવાનની અતિ આકર્ષક મૂર્તિ, સમુદ્ર મન્થનમાંથી બહાર આવતાં લક્ષ્મીજીની મૂર્તિ વગેરે નકશીદાર કામો પશ્ચિમની શિલ્પકળાના ઉત્તમોત્તમ નમુનાઓને ઝાંખા કરી શકે તેમ છે. એજ સમયમાં બંધાયલું, બીજાપુર જીલ્લામાં બદામી નજીક આવેલું "માલેગીટી શિવાલય" દક્ષિણ હિંદુસ્થાનની શિલ્પકળાને પરિપૂર્ણ સ્વરૂપમાં દેખાડી આપે છે. બદામીનાં શિવાલયો એવાં કૌશલ્યથી રચાયેલાં છે અને અગમ્ય પર્વત ઉપર શિવાલય ઉભું કરવામાં શિલ્પકારે એવી અસાધારણ કુશળતા દેખાડેલી છે કે કોઇ દેવતાઇ શિલ્પ શાસ્ત્રીના હાથથી એ શિવાલયો રચાયાં હોય એવો ભાસ થાય છે "It seems almost as if the Divine hand which piled up this steeple of living rock above the river bank had also sculptured the temple as its finial, so cunningly has the craftsman adapted the canons of his art to the place chosen for the shrine of this Deity." (Havell, Study of Indo-Aryan civilization). ચાલુક્ય વંશના રાજા વિક્રમાદિત્ય બીજાના વખતમાં (ઇ. સ. ૭૩૩ થી ૭૪૭) બંધાયલું બદામી

નજીક પટ્ટદકલનું વિરૂપાક્ષનું મંદિર પણ યુરોપની નવયુગ (Renaissance) ની શિલ્પકળાના ઉત્તમ નમુનાની બરોબરી કરી શકે તેવું છે. આઠમા સેકામાં બૌદ્ધ પરિબળનો અસ્ત થયો અને બ્રાહ્મણો શ્રીમત્ આદિ શંકરાચાર્યના દિગ્વિજયથી પુનઃ પ્રબળ થયા અને શિવાલયો બંધાવા લાગ્યાં. તે સાથે, જઇનોના ચોવીસમા તીર્થન્કર મહાવીર નીચે એજ અરસામાં જૈન મતનું પણ પરિબળ થયું અને તેમના આશ્રય નીચે હિંદની કળાને વિશેષ ઉત્તેજન મળ્યું. જઇનો ચિત્રકળાના બહુ શોખીન ન હતા પરંતુ સમર્થ શિલ્પકારો હતા જેઓ બાંધ કામની ભવ્યતામાં ગ્રીસના પુરાતન શિલ્પકારોની બરોબરી કરી શકતા. નવમા અને પંદરમા સૈકામાં બંધાયેલાં ચિતોડગઢનાં વિજય દુર્ગો, વિમલશાએ (ઇ. સ. ૧૩૦૧ માં) બંધાવેલાં, શિલ્પકળાની સર્વોત્કૃષ્ટતા અને નકશી કામનો ઉત્તમ નમુનો રજુ કરનારાં આબુ પર્વતનાં મંદિરો, શેત્રુંજા અને ગીરનાર પર્વતની મનોહર મૂર્તિઓ અને મંદિરો અને શ્રવણ બેલ્ગોલા, કારકલા, અને યન્નૂર (મહિસુર) ની રાક્ષસી કદની ભવ્ય મૂર્તિઓ બનાવવાનું માન જઇનોને ઘટે છે. શિલ્પકળાની નોંધ લેતાં, દશમા સૈકામાં બંધાયેલાં કલ્યુ મલાઇનું મંદિર અને જગન્નાથપુરી નજીક ભુવનેશ્વરમાં આવેલું બારીક નકશીનું રાજ રાણીનું મંદિર કે જેની કળાને (unapproached by any Western architectural sculpture of modern times-Havell)" યુરોપનો વર્તમાન કાળનો શિલ્પકાર ભાગ્યેજ પહોંચી શકે તેમ છે," તથા અગીયારમા સૈકામાં મોઢેરા (ગુજરાતમાં) બંધાયલું મનોહર સૂર્યમંદિર અગીઆરમા તથા બારમા સૈકામાં બંધાયેલાં ઇટ્ટાગી બકુન્દી, કુર્વદી, હાર્પન્નલી વગેરે દક્ષિણનાં સુંદર ચાલુકય મંદિરો, કામ્બોડીઆનું અંકોર મંદિર (૧૨૦૦ ઇ. સ.) "One of the greatest architectural and artistic monuments of the world-Havell (જે આખી દુનીઆનાં શિલ્પકળાના ઉત્તમોત્તમ નમુના માંહેનો એક છે.) અને દશમા સૈકાથી ચોદમા સૈકા સુધીમાં બંધાયેલાં ખજુરાવ, તાન્જોર શ્રીરંગમ, રામેશ્વર અને વેલોરનાં મંદિરો તથા નવમા સૈકાથી પંદરમા સૈકા સુધીમાં રચાયેલાં રજપુત કારીગરોનાં "જયપુર કલમ" અને "કાંગ્રા" કલમનાં ખુબાદાર ચિત્રો અને નકશીદાર વિષ્ણુ મંદિરો અને શિવાલયો પણ કળા પ્રદેશમાં ઉચ્ચ સ્થાન લઇ શકે છે.

૩૨. ઇ. સ. પહેલા સૈકાથી ચૌદમા સૈકા સુધીનો હિંદુસ્થાનની શિલ્પ કળા અને ચિત્રકળાનો ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં ઉપર જણાવેલો છે. ઇ. સ. ૯ મા સૈકાથી ચૌદમા સૈકા સુધીમાં હિંદુસ્થાનમાં ઘણી અંધાધુધી ચાલી રહી હતી અને મુસલમાન હુમલાખોરોના ત્રાસથી અને બૌદ્ધ બ્રાહ્મણ જૈન વગેરે મતોની ચડતી પડતીથી તેનાં રાજકીય અને ધાર્મિક બંધારણો ખળભળી ગયાં હતાં. એટલે આઠમા સૈકામાં બૌદ્ધ કળાની અવનતિ થઇ ત્યારથી મોગલ બાદશાહોના આશ્રય નીચે ચિત્રકળા પુનઃ નવપલ્લવિત થઇ તે દરમ્યાન ચિત્રકળામાં કંઇ ખાસ પ્રગતિ થએલી જોવામાં આવતી નથી. તો પણ શિલ્પકળાનો ઉત્કર્ષ એક અથવા બીજા વાતાવરણમાં જેવોને તેવો ચાલુ હતો એમ જણાય છે. આ સમયથી જેમ જેમ ભૂતકાળનાં ઉંડાણમાં આપણે જઇએ છીએ તેમ તેમ, છેક ઇ. સ. ના પહેલા સૈકા સુધી બ્રાહ્મણોનાં પરિબળ નીચે તેમજ બૌદ્ધનાં પરિબળ નીચે, હિંદુસ્થાનની કળાનો સૂર્ય જેવોને તેવો પૂર્ણ પ્રકાશથી દેદીપ્યમાન રહેલો જણાય છે. યૂરોપમાં આ સમયમાં શિલ્પકળા થોડી ઘણી બાલ્યાવસ્થામાં હતી અને ચિત્રકળા તો કંઇપણ નોંધ લેવાને પાત્ર પણ ન હતી તે આપણે જોયું. જ્યારે હિંદુસ્થાનમાં શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા બન્નેનો સમાન અને દૃઢ ઉત્કર્ષ થએલો જોવામાં આવે છે. યૂરોપમાં આ સમયની કળા રોમ અને ગ્રીસમાંથી ઉદ્ભવેલી હતી, અને રોમ અને ગ્રીસ બાયઝેન્ટીઅમ દ્વારા મિસર દેશને આભારી હતાં. મિસર દેશમાં કળાની સ્થિતિ શું હતી અને કયાંથી ઉદ્ભવી તે કાંઇ જાણવામાં આવેલું નથી. દીવ્ય કળાની માતૃભૂમિ અને પવિત્ર–ધામ–હિંદમાં તેથી ઉલટું જ છે. મોગલ દરબારનાં મનોહર ચિત્રોમાં ઝળકી રહેલી ચિત્રકળા હોય,(ઇ. સ. ૧૪૫૦-૧૬૫૦) યા જૈન ધર્મનાં કીર્તિ–મંદિરોમાં સચવાયેલી કળા હોય (ઇ. સ. ૯ મા થી ૧૨ મા સૈકા સુધી) બ્રાહ્મણોની ત્રિમુર્તિઓ, કૈલાસ–મંદિરો કે વિષ્ણુ મંદિરોમાં પ્રભાવ પાડતી કળા હોય (ઈ. સ. સાતમાથી નવમા સૈકા સુધી) કે કળા પ્રવીણ બૌદ્ધ મતવાદીઓની અજન્ટાની અદ્ભુત ગુફાઓમાં ઝઝુમી રહેલી કળા હોય (ઇ. સ. ૧૦૦–૭૦૦) ગમે તે સ્વરૂપમાં હિંદની કળાનું નિરીક્ષણ અને પરીક્ષા કરવામાં આવે પરંતુ એટલી હકીકત સિદ્ધ થાય છે, કે જે કળા હતી, જે કળા અલૌકિક શિલ્પકામો, નકશી કામો અને ચિત્ર કામોથી અદ્યાપિ પર્યન્ત કળા–પ્રવીણ દુનીયાંને આશ્ચર્યમાં તરતી રાખી શકી છે, તે કળા પ્રાચીન આર્યોની જ હતી. સમર્થ આર્ય ઋષિઓની આ દીવ્ય શક્તિએ ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોમાં, ભિન્ન ભિન્ન યુગોમાં અને ભિન્ન ભિન્ન ભંગિની કળા

એ વચ્ચે વિદેશીય કળા-સુધા સ્વાગત કરતાં છતાં, પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ અખંડ જાળવી રાખી હિંદુસ્થાનની કીર્તિને કળા-પ્રદેશમાં હંમેશને માટે ઝળકતી રાખેલી છે. પંદરમા સૈકાથી નવમા સૈકામાં વધારે ખીલતી નવમાથી સાતમા સૈકામાં ઓર સૌંદર્યથી શોભતી સાતમાથી પહેલા સૈકામાં ઉત્કર્ષમય દેખાતી ભૂતકાળના ઉંડા ગર્ભમાં ઉત્તરોત્તર સમયમાં પ્રફુલ્લિત દેખાતી, રૂષિમુનીઓની આ કળા શું હતી તેનો કંઇક આભાસ આપણને હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસ-માંથી મળી શકશે.

પ્રાચીન કાળ ઈ. સ. પૂર્વે.

પ્રાચીન કાળ ઈ. સ. પૂર્વે. ૩૩ મ્હારા આ લેખના વિષયને માટે હું ઇસુ ખ્રિસ્તના જન્મ પહેલાંના સમયને "પ્રાચીન કાળ" તરીકે સંબોધું છું કે જે કાળની હિંદની કળાનો ઇતિહાસ મ્હારા આજના લેખનો મુખ્ય વિષય અને હેતુ છે. હિંદના પ્રાચીન આર્યોનાં બુધ્ધિ બળમાં ઉદ્‌ભવેલી અને પોષાયેલી, અનેક પ્રદેશો, યુગો અને ધર્મો વચ્ચે પોતાનાં સત્ય સ્વરૂપનું પ્રતિપાલન કરી પ્રફુલ્લતા પામતી હિંદની કળા ઘણી પ્રાચીન હતી અને પુરાતન કાળમાં પરિપૂર્ણતા પામેલી હતી એમ નિઃસંદેહ જણાય છે. હિંદની નવપલ્લવિત કળાને અંકાશ્રયે આવી ઇરાન દેશ, રોમ, ગ્રીસ અને યુરોપખંડે શિક્ષણ લીધેલું હોય એમ માનવાનું કારણ મળે છે. અર્થાત્ એટલું તો સિધ્ધ જણાય છે કે કેટલાક યુરોપીયન લેખકો માને છે તેમ હિંદની કળા તે ગ્રીસ અને રોમથી આવી વસેલી, વિદેશીય કળા નથી, પરંતુ હિંદની ભૂમિકામાંજ ઉદ્‌ભવેલી, વિકસિત થયેલી અને પરિપૂર્ણતા પામેલી, હિંદનીજ કળા છે. હતભાગ્યે, હિંદમાં પ્રાચીન કાળમાં મુખ પાઠનો ક્રમ હોવાને લીધે ઐતિહાસિક લખાણો લખાયેલાં નહીં હોવાથી, હિંદનું જે કાંઇ શેષ રહ્યું હતું તે વિદેશીય હુમલાખોરોએ ઘસડી જવાથી, વર્તમાન કાળમાં સ્વીકારાતાં વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના ધોરણે સર્વ દેશોની કળા ઉપરની, હિંદની પ્રાચીન કળાની ઉત્કૃષ્ટતાની પ્રતીતિ પ્રત્યક્ષ પુરાવાથી કરાવી શકાય તેમ નથી. લેખિત સાધનો કે પ્રત્યક્ષ પુરાવાઓ પ્રાપ્ત થતા નથી અને તેને અભાવે

જન સમાજ જુદાં અનુમાન ઉપર આવે તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તેથી હિંદની કળાનાં સ્વરૂપને કાંઈ બાધ આવતો નથી. જેમ જેમ આર્યપુત્રો સ્વદેશી દીવ્ય કળાની ઉપાસના કરતાં શિખશે, જેમ જેમ શોધ ખોળમાં વધારો થશે તેમ તેમ હિંદની પ્રાચીન કળાનું પરિપૂર્ણ અને દીવ્ય સ્વરૂપ કળા પ્રદેશમાં ઝળકતું થશે, એ મ્હારી તો ખાત્રી છે. દરમ્યાન જે કાંઈ સાધનો મને ઉપલબ્ધ થયાં છે તેનાથી હિંદની પ્રાચીન કળાનો કંઈક આભાસ આપવાનો આ લેખના હવે પછીના ભાગમાં પ્રયત્ન કરેલો છે.

૩૪. પ્રાચીન કાળની કળા (એટલે કે ઇ સ. પૂર્વે) નો ઇતિહાસ લક્ષ પર લેતાં ચાર દેશો કળા પ્રદેશમાં ધ્યાન ખેંચી શકે છે. મિસર દેશ, ગ્રીસ, રોમ અને હિંદુસ્થાન. અને પ્રાચીન કાળની આ ચાર દેશોની કળા દુનીયાંના બીજા ભાગોમાં ફેલાઈ હોય એમ જણાય છે. આપણે પ્રથમ મિસર દેશની શિલ્પકળા અને ચિત્ર-કળાનું નિરીક્ષણ કરીએ.

મિસર દેશ.

શિલ્પ કળા.

૩૫. પ્રાચીન કાળનાં મિસર દેશનાં ખંડેરો ઉપરથી તે દેશમાં શિલ્પકળા ઘણા પ્રાચીન કાળમાં સારી દશામાં હોય એમ અનુમાન થઇ શકે છે. મિસર દેશની કળાનો ઇતિહાસ, સાધનોને અભાવે, કંઇ પણ ખાત્રીથી રજુ કરી શકાય તેવું નથી. અનુમાનને આધારે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦–૪૦૦૦ વર્ષોથી મિસર દેશની શિલ્પકળા સારી સ્થિતિમાં હોય એમ જણાય છે. જે કાંઇ શિલ્પકળાના નમુનાઓ પ્રાપ્ત થયા છે, તે કબરો અને દેવળોના રૂપમાં હોય છે જેમાં નાઇલ નદીને પશ્ચિમ કિનારે આવેલી ભવ્ય અને મનોહર "પિરામીડો" અદ્યાપિપર્યંત મિસર દેશની પ્રાચીન કળાની પ્રવીણતાની સાબીતી આપી શકે છે. આ 'પિરામીડો' પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦ ના અરસામાં મિસર દેશના રાજા સુફી, સેન સુફી અને મેન્ચેરીસના વખતમાં બાંધવામાં આવેલી હોય એમ અનુમાન થય શકે છે. કર્નાક અને લુકઝોરમાં આવેલાં રમણીય દેવળો અને ન્યુબીઆનાં પર્વતમાંથી કોતરી કાઢેલાં દેવળો પણ મિસર દેશની પ્રાચીન શિલ્પકળાની ઉપર સારૂં અજવાળું નાંખી શકે છે. પરંતુ મિસર દેશનાં પ્રાચીન બાંધકામોમાં તેનું નકશીકામ અને ચિત્રકામ વધારે ધ્યાન ખેંચી શકેછે. પ્રાચીન બાંધકામ જો કે કળા–રસજ્ઞ

દૃષ્ટિથી સંસ્કૃત જણાતું નથી તોપણ હજારો વર્ષો સુધી પિરામીડો જેવાં કામ પૃથ્વીતલ પર ટકી રહેલાં છે તેજ મિસર દેશની શિલ્પ-કળાની પ્રવીણુતાનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે.

૩૬. નકશી કામ કરવામાં, ચકમક જેવા પથ્થર ઉપર કામ કરીને પ્રાચીન મિસરમાં શિલ્પકારોએ સારૂં કૌશલ્ય બતાવેલું છે. ચાર હજાર વર્ષ થયાં, કુદરતના ૠતુ–ફેરફારો સામે ટક્કર લઇ આબાદ નભી રહેલાં નાઇલ નદીને કિનારે આવેલાં રાક્ષસી કદનાં પુતળાંઓ (ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૧૨૦૦) હજી પણ આ હકીકતને પુષ્ટિ આપી શકે છે. પ્રમાણ અને આકર્ષક શક્તિ બન્નેમાં આ પુતળાંઓ ધ્યાન ખેંચી શકે છે જ્યારે તેમનો ઉપરનો ઢોળાવ પહેરવેશ અને આભૂષણો પણ તેમના ઉપર શોભતા સંસ્કારથી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરી શકે છે. અબુ સીમ્બેલનાં દેવળમાં બેસાડવામાં આવેલાં ચાર ભવ્ય પુતળાંઓ અને ખાસ કરીને રોડઝનુ કાંસાનુ "Colossus" કે જે પૃથ્વીની સાત અદ્દભુત ચીજો માંહેનું એક લેખાય છે, અને "Spinx" નું અલૌકિક પૂતળું વગેરેના નમુનાઓ હજી પણ મિસર દેશની શિલ્પકળાને ઝગકતી રાખી શકે છે. મિસર દેશનાં નકશી કામનો ઉત્કર્ષ વિશેષે કરીને ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૧૫મા સૈકાથી ૧૧મા સૈકા સુધીમાં (રાજા રામસિસ બીજાના વખતમાં) થયેલો જણાય છે. જ્યારે ઇ૦ સ૦ પૂર્વે દશમા સૈકાથી ઇ૦ સ૦ પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકા સુધીમાં મિસર દેશની આ કળાની અવનતિ ક્રમે ક્રમે પ્રત્યક્ષ થતી આવે છે, જે ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૩૮માં મિસર દેશ રોમના તાબાનો દેશ થયો ત્યારે પુરી થયેલી જણાય છે.

ચિત્રકળા.

૩૭. ચિત્રકળામાં પૂરાતન મિસર દેશના ચિત્રકારો વિગતમાં ઉતરવાનો, રંગ પુરવાનો અને ધાર્મિક ભાવનાઓ જાળવી રાખવાનો શોખ એટલો પ્રદર્શિત કરે છે કે તેમની ચિત્રકળા કાંઇ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી. ધાર્મિક બનાવો, લડાઇઓ, તસ્વીરો, કાચ ઉપર ચિત્ર કાઢવાનું કામ, વગેરે ચિતરવામાં તેઓએ કવચિત કવચિત કૌશલ્ય બતાવેલું છે. પરંતુ ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં તેમની કળા કાંઇ સ્થાન મેળવી શકે તેમ નથી.

એસીરીઆ.

૩૮. એસીરીઆની પુરાતન શિલ્પકળાનો ઇતિહાસ ઇ૦ સ૦ પુર્વે ૨૨૦૦થી ૩૦૦ સુધીના સમયનો છે જેમાં ખાસ કરીને પુરાતની નીનેવેહ શહેરનાં ખંડેરો ધ્યાન ખેંચી શકે છે. પરંતુ એસીરીઆની શિલ્પકળા મીસર દેશમાંથી ઉદ્‌ભવેલી કળા હતી (જેને વિશેષ સુંદર બનાવવાનો પ્રયત્ન એસીરીઆએ કરેલો જણાય છે.) અને ઇરાન દેશની કાયરસની કબર (ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૫૩૮–૩૩૩) અને પરસીપોલીનાં ભવ્ય મકાનો વગેરે બાંધકામ બહાર લાવવામાં કારણભૂત હતી, એ હકીકત ઉપરાંત વિશેષ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી. એસીરીઆનું નકશી કામ પણ ખાસ કરીને નરમ પદાર્થો ઉપર કોતરવામાં આવેલું દેખાય છે જેમાં વિગતવાર દેખાવો રજુ કરીને ક્વચિત હિમ્મત ભરેલી નકશી દેખાડીને, અને ક્વચિત રંગ પુરીને, શિલ્પકારોએ કૌશલ્ય બતાવેલું છે. પરંતુ મિસર દેશનાં નકશી કામ સાથે તે બરોબરી કરી શકતું નથી. એસીરીઆની શિલ્પકળાનો ઉત્કર્ષ ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૧૪૫૮ થી ૧૨૯૦ સુધીના સમયમાં હોય તેમ અનુમાન થઇ શકે છે. ચિત્રકળામાં પુરાતન એસીરીઆએ કાંઇ ખાસ નામના મેળવેલી હોય એમ જણાતું નથી. પરંતુ મિસર દેશની માફક આ દેશનો પ્રાચીન કાળનો ઇતિહાસ પણ ઉપલબ્ધ થતો નથી એટલે એ સ્થિતિમાં ત્યાંની કળા વિષે કાંઇ ચોકસ અનુમાન ઉપર આવી શકાય તેવું નથી.

શિલ્પ-કલા. ૧૦. (ક)

ગ્રીસ.

૩૯. યુરોપની કળાના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ગ્રીસ અગ્રસ્થાન ભોગવી શકે છે. ગ્રીસને કળાનું શિક્ષણ ખાસ કરીને મિસર દેશ તરફથી મળેલું હોય તેમ જણાય છે પરંતુ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૫૦ માં કોરીન્થનું "Doric Temple" બંધાયું ત્યારથી Alexander the Great નાં મરણ (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૩) સુધીમાં ગ્રીસે શિલ્પકળામાં ઘણું કૌશલ્ય મેળવેલું હોય તેમ જણાય છે કે જે મિસર દેશની શિલ્પ–કળા સાથે સરખાવતાં આશ્ચર્ય જનક તફાવત રજુ કરે છે. ગ્રીસની આ સમયની કળાનો ઇતિહાસ ખાસ આકર્ષક હોવાથી આપણે કંઇક વિસ્તાર પૂર્વક તે નિરીક્ષણ કરીએ.

શિલ્પકળા.

૪૦. લાકડાં ઉપર મુખ્યત્વે કરીને પોતાની શિલ્પકળાનો સમાવેશ કરનારા પ્રાચીન ગ્રીસ ઉપર, મિસર દેશ, ઍસીરીઆ, ઇરાન વગેરે દેશોની કળાની કેવી રીતે અસર થઇ અને અતિ પ્રાચીન Mycene માઇસેનીનાં ખંડેરોની કળામાંથી કોરીન્થનાં સાતમા સૈકાનાં ભવ્ય Doric Temple (દેવળ) નો ક્રમ શી રીતે બંધાયો તે સાધનોને અભાવે ખાત્રી પૂર્વક લખી શકાય તેવું નથી. Doric Temple ની કળાથી આગળ ચાલતાં ઇ. સ. પૂર્વે ૪૩૮ માં શિલ્પકાર (Ictinus) ઇકટીનસે એથેન્સમાં બાંધેલું વિશ્વ-વિખ્યાત Parthenon 'પારથીનોન' ગ્રીસ દેશની પ્રાચીન શિલ્પકળાનો ઉત્તમ નમુનો રજુ કરી શકે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૫૦માં બંધાયેલું "Temple of Zeus" "Temple of Apollo Epicurius," "Temple of Diana at Ephesus," "The Mausoleum of Halicarnassus" (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦) one of the ancient wonders of the world," "the Monument of Lysicrates" and "the Magnificent Temple of Jupiter Olympus at Athens" વગેરે બાંધકામો ગ્રીસ દેશની પ્રાચીન શિલ્પકળાની ભવ્યતા, કંઇક વિરૂપતા અને બાહ્ય રમણીયતાનો સારો ખ્યાલ આપી શકે છે. પરંતુ આ બાંધકામો મ્હોટે ભાગે ખંડેરના રૂપમાં હોવાથી કાંઇ ચોકસ અનુમાન ઉપર વર્તમાન કાળમાં આવી શકાય તેવું નથી.

૪૧. પરંતુ પ્રાચીન ગ્રીસે નકશી કામ કરવામાં એવું સંપૂર્ણ કૌશલ્ય મેળવેલું જણાય છે કે જેને લીધે શિલ્પ કળામાં અદ્યાપિપર્યંત ગ્રીસ દેશનું નામ દુનીયાંના બધા દેશોમાં દાખલા રૂપે લેખાય છે. શિલ્પકળાની આ શાખામાં સમર્થ શિલ્પકાર ફીદીઆસ (Pheidias) થયો (ઇ. સ. પૂ. ૪૦૦) અને તેનાં "Zeus" અને "Athena" નાં પુતળાંઓ હમેશને માટે ગ્રીસની કીર્તિ જ્વલંત રાખી શકેછે. લાકડું હાથીદાંત, કાંસું, પથ્થર, આરસ અને સોનું વગેરે ઉપર ગ્રીસના શિલ્પકારો કુશળતાથી નકશીકામ કરી શકતા એટલુંજ નહી, પરંતુ પોતાની પૌરાણિક કથાનાં સાધ્યોને આબેહુબ અને આકર્ષક રીતે ઘડી શકતા. પ્રાચીન કાળનાં ધર્મ કથાઓનાં સાધ્યોને એવી કુશળતાથી તૈયાર કરતા, એવાં ચૈતન્યમય બનાવતા અને એવા રમણીય રંગોથી પુરી શકતા કે જે કાંઇ નમુનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી આશ્ચર્ય ઉભરાયા વિના

રહેતું નથી. "When Pheidias united beauty with this imposing majesty of gigantic proportions and added the colour of the living flesh and the life-like look of the eye, as in the ivory and gold draped Athena and Zeus, sculpture was brought to the highest pitch of grandeur, so far as this form of art could attain it." (Redford). નકશી કામને માટે પણ ગ્રાસ, મિસર દેશ અને એસીરીઆને આભારી છે. પરંતુ મજકુર દેશોની સંસ્કાર રહિત કળાને સૌંદર્યરૂપ બનાવવાનું માન ગ્રીસને ઘટે છે. નકશીકામની શરૂઆત ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬૦-૪૭૦ સુધીમાં પહેલી થયેલી હશે એમ "Temple of Athena at Aegina" and "Temple of Theses at Athens" ઉપરથી જણાય છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ થી ૪૨૦ સુધીમાં ગ્રીસનો મહાન શિલ્પકાર ફીદીઆસ થયો કે જેણે શિલ્પ કળામાં પરિપૂર્ણતા મેળવી ગ્રીસને કળા–પ્રદેશમાં હંમેશને માટે કીર્તિવંત કર્યું. તેણે (Ictinus) ઇકટીનસ વગેરે શિલ્પકારોની સહાયતાથી ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૪–૪૩૮ સુધીમાં ગ્રીસનું પ્રખ્યાત દેવળ પ્રાર્થીનોન તૈયાર કર્યું કે જેના સંબંધમાં મી. ફર્ગ્યુસન લખે છે કે The Parthenon, the temple of Athena at Athens is "in its own class undoubtedly the most beautiful building in the world..........for intellectual beauty, for perfection of proportion, for beauty of detail, and for the exquisite perfection of the highest and the most recondite principles of art ever applied to architecture, it stands utterly and entirely alone and unrivalled—the glory of Greece." (Fergusson's History of Architecture-1865) ફીદી આસનું "The Zeus at Olympia" નું સુવર્ણ અને હાથિદાંતનું પુતળું (ઈ. સ. પૂર્વે ૪૩૮–૪૩૨) પણ સંપૂર્ણ કળા–કૌશલ્ય બતાવી આપે છે. ફીદીઆસના સમકાલીન શિલ્પકારો આલ્કેમીનીઝ અને એગોરાક્રાઇટસ તથા પ્રેક્ઝીટીલીઝ, અને પીથીઓસ પણ કળા–પ્રદેશમા ઉચ્ચ સ્થાન મેળવી શકયા છે. ઇ. સ. પુર્વના ચોથા

સૈકામાં એલેકઝાંડર ધી ગ્રેટના વખતમાં શિલ્પકાર લીસીપ્પસનાં શિક્ષણ નીચે ગ્રીસની આ કળાની અવનતિ શરૂ થઇ. (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૬–૩૨૩) બાહ્ય રમણીયતા અને રંગનો શોખ વધવા લાગ્યો અને અંધ અનુકરણ થી એ અવનતિ ત્વરિત થઇ.

ચિત્રકળા

૪૨ ચિત્રકળાનું જ્ઞાન ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકાથી ગ્રીસે મેળવેલું જણાય છે, અને શરૂઆતનાં ચિત્રો કંઇ ધ્યાન ખેંચી શકતાં નથી. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૬૩ માં ગ્રીસનો પ્રખ્યાત ચિત્રકાર પોલીગ્નોટસ થયો કે જેણે ટ્રાજનની લડાઇનાં ચિત્રો વગેરેથી ગ્રીસની ચિત્રકળાને ચોકસ સ્વરૂપમાં રજુ કરી ગ્રીસમાં ચિત્રકળાનો ઉત્કર્ષ શરૂ કર્યો. પરંતુ આ ચિત્રકારની કલમ ચોકસ, મૃદુ અને પરિપૂર્ણ હોય તેમ જણાતું નથી. તેનો સમકાલીન ચિત્રકાર માઇકૅાન કે જેણે "Battle of Marathon" નું સુશોભિત ચિત્ર બહાર પાડયું, તથા "Helena" નો ચિત્રકાર મયુકસીસ (ઇ. સ. પુર્વે ૪૫૦) તથા "Alexander grasping the Thunderbolt of Zeus" નો ચિત્રકાર પ્રોટેજીનીઝ (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦) વગેરે ચિત્રકારો ગ્રીસની પ્રાચીન ચિત્રકળાના ઇતિહાસમાં ધ્યાન ખેંચી શકે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ પછી રોમના તાબામાં ગયા બાદ ગ્રીસની ચિત્રકળાની અવનતિ થયેલી જણાય છે. ચિત્રકળામાં ગ્રીસે જોકે સારૂં કૌશલ્ય સંપાદન કરેલું હતું તો પણ તેની શિલ્પકળાની કોટીએ એ કળા પહોંચેલી ન હતી, તેમ દુનીયાના મુખ્ય દેશોની ચિત્રકળાની સરખામણીમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી.

રોમ

૪૩ પ્રાચીન કાળમાં કળા પ્રદેશમાં ગ્રીસની પછી બીજું સ્થાન રોમ ભોગવે છે અને ગ્રીસ દ્વારા ઇત્રુસ્કનોએ ઇ. સ. પૂર્વે ૭૫૩ માં (કે જે અરસામાં રોમ શહેર બંધાયું). તેમાં શિલ્પકળામાં સારૂં કૌશલ્ય મેળવેલું હોય એમ દેખાય છે. રોમના અમીરોનો શોખ વિશેષે કરીને લડાઇની બાબતોમાં અને મોજ શોખમાં રહેલો હોવાથી ગ્રીસની કળા ચિકિત્સક શકિત તેમનામાં ન હતી. અને પરિણામે રોમમાં જોકે જાહેર બાંધકામો સારાં થયાં તો પણ કળાના સૌંદર્ય અને વિકાસમાં રોમ, ગ્રીસની તુલનામાં ઉભી શકે તેમ નથી, અને છેક ઇ. સ.

શિલ્પ કળા

પૂર્વે ૧૫૦ સુધીમાં કે જ્યારે કાર્થેજ અને કોરીન્થના પડવાથી ગ્રીસ રોમના તાબામાં આવ્યું અને રોમના ધનાઢ્ય અમીરોને ગ્રીસની કળાનો મોહ લાગ્યો ત્યાં સુધીમાં, રોમમાં કાંઇ ખાસ શિલ્પકળા જોવામાં આવતી નથી. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૧૫ માં રોમે શિલ્પકળામાં સારૂં કૌશલ્ય મેળવેલું જણાય છે. પરંતુ રોમની શિલ્પકળાનો ઉત્કર્ષ વસ્તુતઃ તેના કળા–રસજ્ઞ બાદશાહો નીચે થયો, કે જેણે શિલ્પકળાના પ્રદેશમાં રોમને ઉચ્ચ સ્થાન આપેલું છે. રોમ શહેરમાં ભવ્ય અને નકશીદાર મકાનો, ન્યાય મંદિરો, નાટકશાળાઓ, હમામ ખાનાઓ, પુલો, રસ્તાઓ, વગેરે બંધાયા એટલુંજ નહી પરન્તુ જર્મની, ફ્રાન્સ, ઇગ્લંડ, સ્પેન, વગેરે જ્યાં જ્યાં રોમની સત્તા પ્રબળ થઇ ત્યાં ત્યાં રોમની કળાની અસર થયેલી હોય એમ જણાય છે. તોપણ બારીક દ્રષ્ટિથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે જો કે ગ્રીસ પાસેથી, શિક્ષણ લઇ પોતાનાં બુદ્ધિ–કૌશલ્યથી રોમન લોકોએ શિલ્પકળાના ભવ્ય ભપકાદાર અને નકશીદાર નમુનાઓ ઉભા કર્યા તોપણ તેમની શિલ્પકળામાં (તેમનાં Pantheon માં પણ) ગ્રીસની તનુતા માધુર્ય અને સૌંદર્ય દ્રષ્ટિ ગોચર થતાં નથી. નકશી માટે પણ રોમ ઇત્રુસ્કનો આભારી હતું અને લડાઇમાંથી મેળવેલાં દ્રવ્યથી ગ્રીસના શિલ્પકારોને રોમમાં બોલાવી તેમના હાથથી રોમ શણગારવામાં કે તેમની કળાનું અનુકરણ કરવામાં સંતોષ માનતું. આથી રોમની સ્થાનિક કળાને કંઇ માન ઘટી શકતું નથી. બાદશાહ હેડ્રીઅનના રાજ્યમાં (ઇ. સ. ૧૧૭–૧૩૮) શિલ્પકળાને સારૂં ઉત્તેજન મળ્યું પરંતુ રોમની કળા મુખ્યત્વે કરીને ગ્રીસનું અનુકરણ કરવામાંજ સમાયેલી હતી જે પણ બાદશાહ કોન્સ્ટેન્ટાઇને રાજધાની બદલ્યા પછી અને રોમ હુમલાખોરોનો ભોગ થઇ પડ્યું તે પછી ઇ. સ.ના ચૌથા સૈકામાં નષ્ટ થયેલી હોય એમ જણાય છે.

૧૩

ચિત્રકળા.

૪૪. ચિત્રકળા માટે પણ રોમ, મિસર દેશ અને ગ્રીસદ્વારા ઇત્રુસ્કનોને આભારી હતું અને ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૩૦૦, ૧૮૦ અને ૧૦૦ માં થયેલા ચિત્રકળાના નમુનાઓ મળી શકે છે. તોપણ ઇ૦ સ૦ ના પહેલા ત્રણ સૈકાઓમાં રોમની ચિત્રકળાનો પહેલો ઉત્કર્ષ થયો જણાય છે, જે પણ બાદશાહ કોન્સ્ટેન્ટાઇને રાજધાની

બદલી (ઇ૦ સ૦ ૩૩૦) તે પછી અસ્ત થયેલો માલૂમ પડે છે. પ્રાચીન ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં રોમ કાંઇ પણ કળા–સ્વાતંત્ર્ય દેખાડી શકતું નથી.

ચીન-જપાન

૪૫. આ પ્રસંગમાં ચીન અને જપાન દેશોની પ્રાચીન કળા વિષે બે શબ્દો બોલવાનું અસ્થાને નહી ગણાય. ચીન દેશ જોકે ઘણો પુરાતન લેખાય છે અને ઘણા પ્રાચીન કાળમાં તેણે કળાનું જ્ઞાન સંપાદન કરેલું હશે એમ માનવાનાં કારણો મળે છે તોપણ કન્તાનનાં હોનાનનાં "પેગોડા" વગેરે ઉપરથી જણાય છે કે ચીનની પ્રાચીન શિલ્પકળા કંઇ ખાસ નોંધ લેવા લાયક ન હતી. તોપણ જાહેર રસ્તાઓ નહેરો, વગેરે બાંધવામાં એણે સારૂં કૌશલ્ય મેળવેલું હોય એમ "The Great Wall" (ઈ. સ. પુર્વે ૨૦૦) વિગેરેનાં દ્રષ્ટાંતોથી અનુમાન થઇ શકે છે. જપાનનું પ્રાચીન બાંધકામ ચીનને મળતુંજ હશે એમ તેનાં "શિન્ટો" દેવળો વગેરે ઉપરથી જણાય છે. બન્ને દેશોની શિલ્પકળા ઉપર હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન કળાએ ઘણી અસર કરી હશે એમ માનવાનાં કારણો મળે છે. આધુનિક કાળમાં જોકે ચિત્રકળામાં બન્ને દેશોએ અને ખાસ કરીને જપાન દેશે અપૂર્વ કૌશલ્ય બતાવેલું છે તોપણ પ્રાચીન કાળમાં શિલ્પકળામાં કે ચિત્રકળામાં એકે દેશે કળા-કૌશલ્ય સંપાદિત કરેલું હોય એમ જણાતું નથી.

હિંદુસ્થાન

૪૬ આપણે હવે હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળાનું નિરીક્ષણ કરીએ કે જે મ્હારા આજના લેખનો મુખ્ય વિષય છે. પ્રસ્તુત લેખના પૂર્વભાગમાં મેં લક્ષ્ય સ્વરૂપમાં દુનીયાંના મુખ્ય મુખ્ય દેશોની ગયાં બે હજાર વર્ષોની કળાની સ્થિતિ રજુ કરેલી છે અને એટલા વિશાળ પ્રદેશનું નિરીક્ષણ કરતાં બની શકે તેટલું સંક્ષેપમાં હકીકત રજુ કરી, પ્રસંગ પુરતો ખ્યાલ આપવાજ કોશેશ કરેલી છે. હિંદુસ્થાનની કળાનો સૂર્ય આપણે જેમ જેમ ભૂતકાળના ઉંડા ગર્ભમાં આગળ વધીએ છીએ તેમ તેમ, દુનીયાંના બીજા દેશોની સરખામણીમાં વધારે ને વધારે કાન્તિમંત દેખાય છે, એમ હકીકત રજુ કરી હું ઉપર બતાવી ગયો અને એ માન્યતા પ્રાચીન કાળ પરત્વે સિદ્ધ થઇ શકે તેમ છે કે નહિ તે નિર્ણય કરવાનું હવે મ્હારૂં કર્તવ્ય રહે છે. જયારે હું હિંદની પ્રાચીન કળા વિષે નીચે પ્રમાણે બે મતો વાંચું છું, અને એ મતોને મ્હારા અનુભવની કસોટીમાંથી પસાર કરૂં છું, ત્યારે મ્હારા મનની શું લાગ-

ણી હશે તેનો ખ્યાલ લેવાનું હું કળા રસજ્ઞ મંડળનેજ સોપું છું. એલીફ્ન્ટાની અજબ ગુફાઓની મુર્તિઓને ઉદ્દેશીને ડૉકટર રેડફોર્ડ લખેછે કે "The colossal sculptures in the rock cut temples of India, whether taken as derived from the Assyrian centre or not may be classed......as semi-barbaric and naturalistic, with a superadded symbolism which only led to the most extravagant deformities of the human figure* to express the power and attributes of a deity. Statuary proper never existed in any shape of beauty like the human form, throughout Persia, India and China, and there is no sign of any disposition among Asiatics to learn the art from their European Conquerors; it is not in their nature." (Sculptures, Egyptian, Assyrian, Greek, Roman.-(George Redford). ("હિંદુસ્થાનનાં પર્વતોમાંથી કોતરી કાઢેલાં મંદિરોનાં રાક્ષસી પુતળાંઓ એસીરીઆમાંથી શિખવામાં આવેલાં હોય કે ન હોય તોપણ, અર્ધ જંગલી અને કુદરતનું અનુકરણ કરનારાં હોય એમ કહી શકાય છે. કે જેના ઉપર, દેવની શકિતઓ અને ઉપાધીઓ પ્રત્યક્ષ કરવાના હેતુથી એવી જાતનો ખ્યાલ મુકવામાં આવેલો છે કે પરિણામે માનુષિ આકૃતિનું ભયંકર બેડોળ પણું ઉભું થાય છે. માનુષી આકૃતિના જેવી આકર્ષક આકૃતિઓ બનાવવાની કળા ઇરાન હિંદુસ્થાન અને ચીનમાં કદી હતી નહિ અને એશિયાના લોકોને પોતાના યુરોપના નેતાઓ પાસેથી એ શિખવાની જીજ્ઞાસા થઈ હોય એમ દેખાતું નથી. એ ગુણ એમના સ્વભાવમાંજ નથી. (જ્યોર્જ રેડફોર્ડ).

બીજી બાજુથી એજ એલીફન્ટાની મનોહર મૂર્તિને ઉદ્દેશીને મી. ઇ. બી. હેવલ લખે છે કે "One sculpture like the Trimurti of Elephanta and one painting like the Prince Siddhartha may suffice to show that

* See the statues in the Elephanta Caves.

Indian artists may stand among the greatest of the world."–("Study of Indo-Aryan Civilization, E. B. Havell") ("એલીફન્ટાની ત્રિમૂર્તિ જેવું એક શિલ્પકામ અને કુમાર સિદ્ધાર્થ જેવું એક ચિત્રકામ, હિંદુસ્થાનના કારીગરો દુનીઆંના સર્વ શ્રેષ્ટ કારીગરોમાં સ્થાન લે છે, એ દેખાડવા માટે બસ છે." પ્ર. બી. હેવેલ. આ બન્ને મત વચ્ચે કેટલો આશ્ચર્યજનક તફાવત! હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળા એ, ભયંકર બેડોળપણું ઉત્પન્ન કરનારી કળા હતી, સૌંદર્ય રહિત હતી. પ્રાચીન કાળમાં હિંદના લોકો કળાપૂર્ણ શિલ્પકામ ન જાણતા–યૂરોપીઅનો પાસેથી (કે જેઓ પોતેજ હિંદની કળાને આભારી છે) કેમ ન શિખ્યા" વગેરે ડૉ. રેડફૉર્ડનું લખાણ કેટલું એકદેશી, બીન અનુભવી અને ઉતાવળીયું છે, તેનો જવાબ તેના બંધુ મી. હેવેલનાં અનુભવ સિદ્ધ લખાણમાંથી આવી જાય છે, અને મ્હારા લેખના હવે પછીના ભાગમાંથી વધારે સ્પષ્ટ થશે. ડૉ. રેડફૉર્ડે વિલાયતમાં રહી સાંભળેલી હકીકત ઉપરથી હિંદુસ્થાનની કળાનો મત બાંધેલો છે, જ્યારે મી. હેવલે લાંબા વખત સુધી હિંદુસ્થાનમાં રહી, હિંદુસ્થાનની કળા જાતે જોઇ, તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજીને મત બાંધેલો છે. ડૉ. રેડફૉર્ડના જેવી સાહાસિક ટીકાઓ બીજા ઘણા બીન અનુભવી–(સર જ્યૉર્જ બર્ડવુડ વગેરે) યૂરોપીઅનોનાં લખાણોમાં વાંચવામાં આવે છે. હું એટલુંજ ઇચ્છું છું કે તેઓ જાતે આવીને હિંદની પ્રાચીન-કળાના નમુનાઓ જોઇ અનુભવનાં બળ ઉપર તેમની તુલના અને મત બાંધે–અસ્તુ! હિંદની પ્રાચીનકળા હિંદમાંજ ઉદ્‌ભવેલી અને વિકસિત થયેલી હતી, ઘણી પ્રાચીન હતી અને આર્ય પૂર્વજોએ તેને સૌંદર્યરૂપ અને પરિપૂર્ણ બનાવેલી હતી એમ મ્હેં જે કાંઇ જાણેલું કે જોએલું છે તે ઉપરથી મ્હારૂં નમ્ર માનવું થયું છે, અને ઉપરની આવશ્યક પ્રસ્તા-વના પછી, એ આજના મ્હારા મુખ્ય વિષય તરીકે હું મ્હારાં ભાષણના ઉત્તર ભાગમાં હવે પછી આપની પાસે રજુ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ. હત્‌ ભાગ્યે હિંદનો પ્રાચીન કળાનો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી એટલે પ્રત્યક્ષ પુરાવાથી પ્રતીતિ કરાવી શકાય તેવું નથી. તોપણ જે હકીકત ઇતિહાસ ઉપરથી નક્કી થઈ શકે તેવી છે, તેનું પ્રથમ નિરીક્ષણ કરીએ.

શિલ્પકળા.

૪૭. ઇ. સ. ના પહેલા સૈકામાં અજન્ટાની ગુફાઓની શરૂઆત થઈ તે પહેલાંનો સમય તે આ લેખને માટે પ્રાચીન કાળનો સમય થાય છે. આ સમયનું નિરીક્ષણ કરતાં ઇ. સ. પૂર્વેના પહેલા સૈકામાં બંધાયેલાં સારનાથના સુંદર મંદિરો આપણું પહેલું ધ્યાન ખેંચે છે, અને હિંદની પ્રાચીન કળાનો પુરાવો રજુ કરી શકે છે. ઇ. સ. પુર્વેના ત્રીજા અને ચોથા સૈકામાં ચક્રવર્તી રાજા અશોકનાં રાજ્યમાં બંધાયેલાં ભારતનાં ભવ્ય સ્તૂપો તેમજ કારલાનું (ઇ. સ. પુર્વે ૨૬૩–૨૨૬) વિશાળ અને મનોહર ચૈત્ય મંદિર, (ઇ. સ. પુર્વે ૧૦૦–૩૦૦) હિંદની તે સમયની પ્રમાણ શીળ, કુશળ અને સંગીન સૈકાના નમુના દેખાડી શકે છે. ચક્રવર્તી અશોકના પિતામહ રાજા ચંદ્રગુપ્તે (ઇ. સ. પુર્વે ૧૭ ચોથા સૈકામાં પણ હિંદની કળાને ઘણું ઉત્તેજન આપેલું હોય એમ તેના દબદબા ભર્યા દરબાર અને મહેલોનાં વૃત્તાંતો ઉપરથી જણાય છે. ઇ. સ. પૂર્વેના સાતમાં સૈકામાં શિલ્પકાર મહા ગોવિંદની કૃતિના નમુનાઓ, રાજગીરની સમીપમાં ગીરી બજાના કિલ્લામાં હજી પણ મળી શકે છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલા પ્રાચીન શિલ્પકળાના નમુનાઓ ઉપરાંત વર્તમાન કાળમાં વિશેષ વિગતો ઉપલબ્ધ થતી નથી.

ચિત્રકળા.

૪૮. ચિત્રકળામાં મધ્ય હિંદુસ્થાનમાં સિંધનપુરની ગુફાઓનાં ચિત્રો વિંધ્યાચળ પર્વતની ગુફાઓના ચિત્રો, મિરઝાપુરની ગુફાઓનાં ચિત્રો હિંદની નૈસર્ગીક કળા–શકિત અને કળા કૌશલ્ય રજુ કરે છે, અને ઘણા પ્રાચિન હોય એમ અનુમાન થાય છે. પરંતુ સાધનોને અભાવે તેમનો સમય ખાત્રીથી લખી શકાય તેવું નથી. રામગઢ ગિરિની યોગ માયાની ગુફાઓ વધારે કુશલ કામ બતાવી આપે છે. અને ઇ. સ. પુર્વે પહેલાં સૈકામાં તેના ચિત્રો થયેલાં હોય એમ જણાય છે. ચિત્રકળાના બીજાં પ્રાચીન નમુનાઓ ઉપલબ્ધ થયા નથી.

૪૯. પરન્તુ કોઇપણ હકીકતની પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સાબીતી આપી શકાય તેમ ન હોય, તેથી એ હકીકત પાયા વગરની કપોલ–કલ્પિત છે એમ રજુઆત કરવી એ ભુલ ભરેલું છે. મય બ્રહ્મનાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં શિલ્પ શાસ્ત્રો કે જે ઇ. સ. પાંચમા સૈકામા લખાયેલાં

હોય એમ જણાય છે તે) ઉપરથી એમ સિદ્ધ થઇ શકે છે કે આર્યોની શિલ્પકળા ઘણી પ્રાચીન અને પરિપૂર્ણતા પામેલી હતી એટલુંજ નહિ પરંતુ નગર રચનાના (Town-planning) જે સંગીન નિયમો આર્ય ઋષિઓએ નક્કી કરેલા હતા તેમાં અદ્યાપિ પર્યંત યુરોપ કાંઇ ખાસ સુધારો કરી શકયું નથી. આર્યોની અતિ પ્રાચીન સંગીન શિલ્પકળાનું, તેમની શિલ્પકળાના નિયમોનું અને તેમના કૌશલ્યનું આ શિલ્પ શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલી હકીકત ઉપરથી સહજ જ્ઞાન મળી શકે છે. ઇ. સ પૂર્વે ઘણા સૈકાઓ પહેલાં લખાયેલું "ચિત્ર લક્ષણ શાસ્ત્ર" પણ આર્યોની પ્રાચીન ચિત્રકળાનો સવિસ્તર અને સંતોષકારક ખ્યાલ આપી શકે છે, જેને ઈ. સ. ચોથા સૈકામાં લખાયેલું વાત્સ્યાયનનું "ષડંગ" (Six Limbs) વિશેષ પુષ્ટિ આપે છે. સત્તરમા સૈકાનો ટીબેટનો ઇતિહાસકાર તારાનાથ ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકાથી પણ વિશેષ પ્રાચીન, આર્યોની પ્રફુલ્લ ચિત્રકળા અને શિલ્પ-કળા હતી એમ સપ્રમાણ લખી જણાવે છે. પાલી ભાષામાં લખાયેલું બૌદ્ધોનું "વિનય પીઠક" (ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં) રાજા પસેનાદનાં ચિત્રોથી સુશોભિત થયેલાં "ચિતાગારો"નું વર્ણન કરે છે જે ઉપરથી તે કાળમાં ચિત્રકળા ઘણી સારી સ્થિતિમાં હતી એમ સહજ સિદ્ધ થઇ શકે છે. શ્રી કૃષ્ણના પૌત્ર અનિરૂદ્ધજીની ધર્મપત્ની ઉષાએ તેમને પ્રથમ સ્વપ્નમાં જોયા અને ઉષાએ આપેલી હકીકત ઉપરથી, તેની સહીયર ચિત્ર લેખાએ ભિન્ન ભિન્ન તસ્વીરો આળેખી, ચિત્રદ્વારા અનિરૂદ્ધજીનું સ્વપ્નમાં આવેલું સ્વરૂપ નક્કી કરી તેમનો પત્તો મેળવ્યો એ હકીકત, તે સમયમાં ચિત્રકળા શું સ્થિતિએ પહોંચેલી હશે તેનો પૂર્ણ ખ્યાલ આપી શકે છે. રાજા દશરથ અને દુર્યોધનના મહેલોનું વર્ણન વાંચતાં, શ્રી રામચંદ્રજીના અશ્વમેધની વિગતો વાંચતાં, રામાયણ, અને માહાભારતના સમયમાં આર્યાવર્તની શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા ઘણી સારી સ્થિતિમાં હોય એમ સ્પષ્ટ થાય છે. એથી વિશેષ આગળ જઇ ઋગ્વેદનાં મંડળો હાથ ધરનાર કોઇ પણ નિષ્પક્ષ કળા-રસજ્ઞ પુરૂષ ચોકસ અનુમાન ઉપર આવી શકે તેમ છે કે ઉષા દેવી, ગાયત્રી દેવી, સૂર્ય દેવ વગેરેને મૂર્તિમંત સ્વરૂપમાં પ્રત્યક્ષ કરી આરાધના કરનાર આર્ય પૂર્વજોની કળા રસજ્ઞતા કેટલી ઊચ્ચ, ગંભીર અને ચોકકસ હોવી જોઇએ, હિંદનાં હતભાગ્યે તેને અનેક વિદેશીય લુંટો વચ્ચેથી પસાર થવું પડયું કે જેને પરિણામે તેની સ્વર્ગીય સમૃધ્ધિઓ છિન્ન ભિન્ન થઈ તણાઇ ગઇ, તેમજ અતી પ્રાચીન કાળમાં આર્યોની પ્રવૃત્તિ કેવળ ધર્મની આરાધના કરવામાંજ રહેલી હોવાથી, અને ચિત્રોનાં

અથવા બાંધકામનાં સ્વરૂપમાં પોતાના ઇષ્ટ દેવોને રજુ કરવાનો ક્રમ તેમણે અતિ પ્રાચીન કાળમાં સ્વીકૃત કરેલો નહિ હોવાથી-વેદકાલીન શિલ્પકળાના નમુનાઓ અદ્યાપિ પર્યન્ત ઉપલબ્ધ ન હોય તે સહજ સમજાય તેવું છે. પરંતુ તેથી હકીકતને બાધ આવતો નથી. વેદ કાલીન કળાનો રસ રસ–કાવ્યોમાં, પુરાણોમાં, બુદ્ધ ધર્મમાં, રજપૂતોના વખતમાં, મોગલોના વખતમાં અને વર્તમાન કાળમાં પણ હિંદની કળાના જીવન–રસ તરીકે રહેલો જણાય છે, અને એ રસથી પોષાયેલી હોવાથીજ હિંદની કળાએ, ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોમાં અને ભિન્ન ભિન્ન યુગોમાં પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ જાળવી રાખેલું છે. યુરોપના બીન અનુભવી લેખકો હિંદની કળાને અજન્ટાની ગુફાઓની સમકાલીન લેખે છે તે હિંદની કળાનો દ્રોહ અને અન્યાય કરવા જેવું છે. કુદરતનું અદ્દભૂત સૌંદર્ય ઓળખી પ્રત્યક્ષ ખ્યાલ લઇ આબેહુબ વર્ણન રજુ કરનારા વેદમંડળના પ્રણેતાઓની કળા–રસજ્ઞતા માટે નિષ્પક્ષ બુદ્ધિને પુરાવાની જરૂર રહે તેમ નથી. તેમની કળા, તે તેમની દીવ્ય શક્તિ–દેવી–હતી; તેમના આત્મારૂપ હતી, તેમનું, જીવન હતું. એને પોતા થકી આરાધત કરી, દૈવ–પ્રેષિત પ્રસાદ તરીકે કૌટુમ્બિક ધનરૂપે, અખંડ સ્વરૂપમાં સાચવી રાખવી, એને તેઓ ધર્મ માનતા હતા. એ સમર્થ મુનીઓ પોતાની કુળદેવીનો ત્યાગ કરી ગ્રીસ અને રોમના વિદેશી અંગોને સ્વાગત કરે, અથવા તેની સાથે પોતાની કુળદેવીનો ઇરાદા પૂર્વક કળા–વ્યભિચાર થવા આપે એ સંભવિત હતું. મોગલોએ ઇરાન અને મધ્ય એશીયાની કળાને સ્વાગત કરી, પરંતુ હિંદની પ્રાચીન કળાનું સૂક્ષ્મ શરીર જેવું ને તેવું આબાદ હતું અને છે. ચક્રવર્તિ અશોક અને ચંદ્રગુપ્તે પરસીપોલી અને નિનેવેહનાં બાંધકામો રચનાર શિલ્પકારોને કદાચ સ્વાગત કર્યા હશે, તે હિંદની પ્રાચીન કળાનો અનાદર કરીને નહિ, પરંતુ સાથેસાથ એક બીજાની સરખામણીથી વિદેશીકળા-સુધાનું પાન કરવાના હેતુથી. તેવીજ રીતે પ્રાચીન આર્યોએ વાયવ્ય કોણના દેશમાંથી કાંઇ જાણેલું હશે, પરંતુ આર્યાવર્તની કળાનો ઉત્કર્ષ, વિકાસ અને પરિપૂર્ણતા કરવાનું માન તો તેમનુંજ છે એ નિઃસંદેહ જણાય છે.

આ સંબંધમાં તા૦ ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૦ ના રોજ કલકત્તામાં "Heritage of India" એ વિષય ઉપર ભાષણ કરતાં, રેવરન્ડ ડાકટર ફર્કુહરે (Farquhar) પ્રાચીન કાળને ઉદ્દેશીનેજ જણાવ્યું હતું કે......"India evolved a civilization of her

own and her culture was carried all over Asia for many centuries. India as a matter of fact was the university of Asia just as Greece was the University of Europe." આ શબ્દોમાં પણ પુરેપુરૂં સત્ય રહેલું નથી એમ હકીકત ઉપરથી જણાયછે

રૂશીયાના સમર્થ વિદ્વાન શેફ્ટેલોવિક Sheftelovich નાં ભાષણ પ્રમાણે બોલતાં, ઇ. સ. પૂર્વે બે હજાર વર્ષો પહેલાં પણ ઋગ્વેદનાં રસમય મંડળો રચનાર મહા મુનિઓ કળા પ્રવીણ હતા એમ માનવાનાં અનેક કારણો મળી શકે છે. મને મળેલી હકીકત ઉપરથી ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષો અથવા તેથી પણ વિશેષ પ્રાચીન કાળમાં આર્યાવર્તના આર્ય મુનીઓ, શિલ્પકળા અને ચિત્રકળામાં પ્રવીણ હતા, પોતાનાં બુધ્ધિબળથી કળા-પ્રદેશમાં પુષ્કળ પરિશ્રમ લઇ તેઓએ વિગતવાર શોધખોળો કરેલી હતી, અને પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં પારંગત થયેલા હતા એવાં અનુમાન પર હું આવેલો છું અને મને જે જે સાધનો ઉપલબ્ધ થયાં છે અને થવામાં છે એથી હું આ અનુમાનનું સમર્થન કરવા ધારૂંછું. મિસર દેશમાં ઇ. સ. પુર્વે ૪૦૦ વર્ષમાં શિલ્પકળા સારી સ્થિતિમાં હતી, જ્યારે ચિત્રકળા ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે તેવી ન હતી, એમ ત્યાંના ઇતિહાસકારો લખે છે તે આપણે જોઇ ગયા. એસિરિયાની કળાનો ઉત્કર્ષ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૨૦૦ માં લખવામાં આવેલો છે. પરંતુ ચિત્રકળાનું જ્ઞાન ત્યાં હોય તેવાં પ્રમાણ મળી શકતાં નથી. મિસર દેશનું અનુકરણ કરનાર ગ્રીસની શિલ્પકળા ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ માં ધ્યાન ખેંચી શકે છે. જ્યારે ચિત્રકળા ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ માં પ્રચલિત હશે એમ અનુમાન થાય છે ગ્રીસનું અનુકરણ કરનાર રોમની શિલ્પકળાનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ નો હતો, જ્યારે ચિત્રકળાનું જ્ઞાન નહિ જેવું હતું. પ્રાચીન કાળમાં પંકાયેલા આ બધા દેશોમાં ભવ્ય અને રાક્ષસી આકૃતિના શિલ્પકળાના નમુનાઓ જોવામાં આવે છે, પરંતુ કુદરતનું સૌંદર્ય તેઓએ ઓળખેલું હોય, ચિત્રકળામાં પ્રવિણતા મેળવેલી હોય તેવી હકીકત મળી શકતી નથી. તેમની કળાના નિયમો ઉપલબ્ધ નથી કે જાણવામાં આવેલા નથી. ગ્રીસનું શિક્ષણ આર્યાવર્તે લીધું એમ. હકીકત હોવાને બદલે, ગ્રીક લોકો એલેકઝાન્ડર ધી ગ્રેટ (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૭) ના હુમલા પછી હિંદમાં શિક્ષણ લેવાને આવ્યા હોય એમ ઇતિહાસ પરથી હકીકત મળી શકે છે. બીજી બાજુથી પ્રાચીન કાળમાં ધર્મનાં વાતાવરણ નીચે રિધ્ધિસિધ્ધિથી રસબસતાં આર્યાવર્ત તરફ નજર કરીયે.

૪૦ (ક)

રામાયણ અને મહાભારતમાં વર્ણવેલા કીર્તિ–સ્તંભો અને રાજમહેલો, શિલ્પકળાનો જેટલો ઉત્કર્ષ બતાવે છે તેટલું ઋગ્વેદનાં મંડળોના પ્રત્યેક શ્લોકમાં અનુભવાતું કુદરતનું અલૌકિક સૌંદર્ય ચિત્રકળાનો ખ્યાલ આપી શકે છે. ચિત્રશાસ્ત્રો, શિલ્પ શાસ્ત્રો એવા સમયમાં રચાયેલાં જણાય છે, (અને આર્ય કળા-કૌશલ્યનો એવો સચોટ ખ્યાલ આપી શકે છે) કે જ્યારે ગ્રીસ દેશમાં એ કળાઓનો ઉદ્‌ભવ પણ થયલો નહી હોય. ગ્રીસ અને રોમની પ્રાચીન કળાઓનો સ્વદેશીય ઉદ્‌ભવ નહિ હોવાથી નષ્ટ થયલી છે. આર્યાવર્તની પ્રાચીન દીવ્યકળા, જો કે આદરને અભાવે નષ્ટવત્ જણાય છે તોપણ આર્ય પુત્રોનાં ઘરેઘરમાં હજુ મૂર્તિમંત દેવી રૂપે વિદ્યમાન છે જે થોડાં ઘણાં સ્વાગતથી સંપૂર્ણ તેજમાં પ્રકાશમાન થાય તેમ છે, એમ હું જોઈ શકું છું. આવા સંજોગોમાં, "હિંદની કળા તે ગ્રીસ અને રોમમાંથી આવેલી કળા હતી," હિંદની કળાને, "કળા" શબ્દ લાગુ પાડવો એ શબ્દનો વ્યભિ-ચાર કરવા જેવું છે." આર્ય પુત્રો કળા–હીન હતા વગેરે જે ઉતાવળી અને બીન અનુભવી ટીકાઓ હિંદની કળા સંબંધમાં કરવામાં આવેલી છે. તેમાં કેટલું સત્ય રહેલું છે તેનો ખ્યાલ હું આપ સહુના ઉપર રાખું છું. હિંદની પ્રાચીન કળા હિંદનીજ હતી, અને તે કળામાં આર્યપુત્રોએ પ્રાચીન કાળમાં અસાધારણ કૌશલ્ય મેળવેલું હતું એમ મારૂં ખાત્રીથી માનવું છે અને એ માન્યતાને ખાત્રી પુર્વક જાહેરમાં લાવવી એ ખાસ કરીને મ્હારા આ લેખનો હેતુ છે. આટલા કારણસર હિંદની પ્રાચીન કળા કેટલી પ્રાચીન અને કુશળ હતી એ મુદ્દાનું સમર્થન હું નીચે જણાવેલી થોડી વિશેષ હકીકતથી કરવાની રજા લઉં છું. આ હકીકતના પ્રણેતા એટલા પ્રાચીન કાળમાં થયેલા હતા કે તેમનું નામ હજી સુધી કળા–પ્રદેશમાં જાણવામાં આવેલ નથી, પરંતુ તેથી એ હકીકતની સત્યતાને કાંઇ બાધ આવતો નથી. ઇતિહાસની તારીખો ન મળી શકે તેથી પ્રત્યક્ષ હકીકતમાંથી જે સત્ય પ્રાપ્ત થતું હોય તેનો પણ અનાદર કરવો એ સત્ય વિમુખતા અને સાહિત્ય–રસ શૂન્યતા સાબીત કરે છે.

૫૦ મહર્ષિ આપસ્તંબ (કે જેનું કળા–પ્રદેશમાં નામ લેતાં મને અપૂર્વ માન અને પૂજ્ય ભાવની લાગણીઓ ઉભરાય છે) અતિ પ્રાચીન કાળમાં લખાયેલા પોતાના " कर्माब्धिसार " નામના ગ્રંથમાં પ્રસ્તુત વિષય સંબંધમાં આશ્ચર્યકારક જ્ઞાન રજુ કરે છે. ગ્રન્થ પ્રારંભમાં મહર્ષિ લખે છે કે—

" महा मायांश लेशस्य लेशांस समवीक्षणात् ।
अनेक कोटि ब्रह्माण्ड शिल्पं येन कृतं महत् ॥
तं नत्वा परमानन्दं महाशिल्प मुमापतिम् ।
शास्त्रावतरणाधिकरणं वक्ष्येति संग्रहात्......इत्यादि

" જે પરમાનન્દ સ્વરૂપ, સમર્થ શિલ્પકાર, ઉમાપતિની લેશમાત્ર ઇચ્છાથી અનેક કોટિ બ્રહ્માંડો રચાયલાં છે તે (મહેશ્વરને) પ્રણામ કરીને " **शास्त्रावतरणाधिकरणं** " (શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિનું પ્રકરણ) હું વર્ણવું છું. પોતાના ધાર્મિક કાર્યમાં ઇષ્ટ દેવનું આ પ્રમાણે આવાહન કરી, શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિનું અદ્‌ભુત વર્ણન (કે જે પ્રસ્તુત લેખને માટે આવશ્યક નહિ હોવાથી સવિસ્તર લખી જણાવતો નથી) કરતાં મહર્ષિ શિલ્પશાસ્ત્રોના આદિ પ્રણેતા તરીકે કશ્યપ બ્રહ્મનું નામ જણાવે છે. કશ્યપ બ્રહ્મે શિલ્પશાસ્ત્રના બે ભાગ પાડયા (૧) શિલ્પ શાસ્ત્ર, અને (૨) ચિત્ર લેખના શાસ્ત્ર, અને એ બન્ને ભાગોના દરેકના ચૌદ લોકને અનુસરીને ચૌદ વિભાગ પાડેલા છે, नामार्थकल्प માં ઉકત ચૌદ વિભાગનાં નામ નીચે પ્રમાણે બતાવેલાં છે.–

(१) ब्रह्म शिल्प
(२) स्कन्द शिल्प
(३) ऋभु शिल्प
(४) सूर्य शिल्प
(५) देव शिल्प
(६) यक्ष शिल्प
(७) त्वष्टु शिल्प
(८) गांधर्व शिल्प.
(९) गुह्य शिल्प
(१०) शेष शिल्प
(११) कूर्म शिल्प
(१२) वारुण शिल्प
(१३) सुदर्शन शिल्प
(१४) दंडधर शिल्प

૨૨. (ક) મજકુર ચૌદ શિલ્પ શાસ્ત્રો પૈકી, કયું શાસ્ત્ર કયા લોકમાં પ્રચલિત થયું, શાસ્ત્રનો શું વિસ્તાર છે, અને તેતે લોકમાં કયા ઋષિ (स्थापकः) એ બહાર પાડયું તે સંબંધમાં સવિસ્તર હકીકત જણાવેલી છે જેનો ટુંક સાર નીચેનાં 'કોષ્ટક' માંથી સહજ આવી શકશે.

શાસ્ત્રનું નામ	વિસ્તાર	ભાગ	લોક	સ્થાપક
(१) ब्रह्म शिल्पि	१ कोटी श्लोक	३१६	ब्रह्म लोक	ऋतु ऋषि
(२) स्कंद शिल्पि	८० लक्ष	१३२	तपो लोक	विष्णुऋषि
(३) ऋभु शिल्पि	२० लक्ष	६४	जनोलोक	माणिभद्र"
(४) सूर्यशिल्पि	६० लक्ष	४०३	महोलोक	कांडिक्य ऋषि

(५)	देवशिल्पि	५० लक्ष	७००	स्वर्लोक	ब्रह्मऋषि
(६)	यक्षशिल्पि	२५ लक्ष	८०	भुवर्लोक	सौर्यायणऋषि
(७)	त्वष्टुशिल्पि	६० लक्ष	२१४	भूर्लोक	त्वष्टु ऋषि
(८)	गांधर्वशिल्पि	५० लक्ष	८०	पाताळलोक	गरुड
(९)	गुह्यशिल्पि	४० लक्ष	१४२	महातळ लोक	सुंदऋषि
(१०)	शेषशिल्पि	८० लक्ष	७०१	रसातल लोक	पिंगळऋषि
(११)	कूर्मशिल्पि	३० लक्ष	३०६	तलातल लोक	श्रीधरऋषि
(१२)	वारुणशिल्पि	२५ लक्ष	२१४	सुतल लोक	नागऋषि
(१३)	सुदर्शनशिल्पि	६० लक्ष	८१९	वितल लाक	तुंडिल ऋषि
(१४)	दंडधरशिल्पि	२० लक्ष	४०६	अतल लोक	शेषमुनि

આ પ્રમાણે તે તે શિલ્પ શાસ્ત્રનો તે તે લોકમાં સ્થાન નિર્ણય કરી ભૂ લોકનાં શિલ્પ શાસ્ત્રોના વિભાગો મહર્ષિ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે :—

त्वष्टुब्रह्म ને કાશ્યપ બ્રહ્મ પાસેથી મળેલા त्वष्टुशिल्पिशास्त्र ના छाया पुरुष ઋષિએ બાર વિભાગ કર્યા અને બાર જુદા જુદા ઋષિઓને તેનું અધ્યયન કરાવ્યું. આ બાર ઋષિઓએ ભૂલોકનાં કલ્યાણ માટે શિલ્પ શાસ્ત્રો લખેલાં છે અને તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

पुलहो पिंगळो विश्वनाथाख्यो गोविलो मय :।
विभासको वीतहव्यो वसिष्ठो बुडिलो मनु : ॥
विश्वकर्मा तथा त्वष्टा द्वादशैते क्रमात् स्वयम् ।
शिल्प शास्त्र प्रवक्तार इति शास्त्र विनिर्णय : ॥

(१) पुलह ऋषि

(२) पिंगळ ऋषि	(६) विभासक मुनि	(१०) मनु ब्रह्म
(३) विश्वनाथ मुनि	(७) वीत हव्य ऋषि	(११) विश्वकर्म ब्रह्म
(४) गोबिल ऋषि	(८) वसिष्ठ ऋषि	(१२) त्वष्टुब्रह्म
(५) मय ब्रह्म	(९) बुडिल ऋषि	

ઉક્ત ઋષિઓએ લખેલાં શિલ્પશાસ્ત્રોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

शिल्प प्रकाशिका शिल्पकल्पः शिल्पमहोदधिः ।
शिल्प बिंदु शिल्पतन्त्र शिल्प सर्व स्वमेवच ।
शिल्प चन्द्रोदय ।शिल्पादर्शो शिल्पप्रभाकर : ॥

शिल्प कल्पद्रुम शिल्पमार्तांड शिल्पकांडिकः ।
एतानि शिल्पशास्त्राणि पुल हार्थे यथा क्रमम् ।
सूत्ररूपा द्वाक्यरूपा च्छलोकरूपा यथाविधि ।
निमित्तानि पुरालोक हितार्थे ज्ञानवित्तमैः ॥ इत्यादि.

(१) शिल्प प्रकाशिका	(५) शिल्पतन्त्र	(९) शिल्पप्रभाकर
(२) शिल्प कल्प	(६) शिल्पसर्वस्व	(१०) शिल्पकल्पद्रुम
(३) शिल्प महोदधि	(७) शिल्पचन्द्रोदय	(११) शिल्प मार्ताण्ड
(४) शिल्प बिन्दु	(८) शिल्पा दर्श	(१२) शिल्पकांडिका.

ઉપર જણાવેલા બાર શિલ્પશાસ્ત્રીઓનાં ગ્રંથોને આધારે તેમના શિષ્યોએ પણ ઘણા ગ્રંથો રચેલા હતા કે જે બધા મળી ૧૫૮ ગ્રંથો શિલ્પશાસ્ત્રો ઉપર થાય છે.

૫૧. चित्र लेखनाशास्त्र—ના પણ એજ પ્રમાણે વિભાગ અને વ્યવસ્થા થયેલાં છે જેમાંથી થોડાં શાસ્ત્રોના નામ નીચેથી જણાશે.

भूतशक्ति र्यन्त्र लोह पाक बिम्बा पकर्षका:
छाया केश स्वर नख शल्य भाव रसास्तथा ।
तैल गैरिक वर्णांशा बीज पंचमुखासृजः।
ग्रहका लांशु पैशाचभूत प्रेता सुराइति ।
षड् विंशति प्रभेदेन चित्रलेखाय यथाक्रमम्
तदेतत् शास्त्रेषु सर्वत्र वार्णितानि महर्षिभि: ॥ इत्यादि

ચિત્રલેખના શાસ્ત્રોનો કંઇક ખ્યાલ નીચેની વિગતમાંથી મળી શકશે.

(१) भूतचित्रकला शास्त्र—આ શાસ્ત્રમાં પંચમહાભૂતોના રંગે નક્કી કરી બહાર લાવવાની કળા વર્ણવેલી છે અને મજકુર રંગોને ચિત્રોના રૂપમાં રજુ કરવાની વિદ્યા બતાવેલી છે.

(२) शक्तिचित्रकला शास्त्र—સ્થાવર-જંગમ વસ્તુઓની અંતર્ગત આકૃતિઓ નક્કી કરી, વિજળી દ્વારા બહાર દેખાડવાની કળા આ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી છે.

(३) यंत्र चित्रकला शास्त्र પૃથ્વી જળ અને અંતરિક્ષમાં સંચરતાં યન્ત્રોનાં ચિત્રો આળેખવાની કળા આપેલી છે.

(૪) लोहचित्र लेखना शास्त्र લોહ અને અન્ય ધાતુ ઉપરભવ્ય અને આબેહુબ ચિત્રો કોતરી કાઢવાની કળા આ શાસ્ત્રમાં જણાવેલી છે.

(૫) पाक चित्र लेखना शास्त्र કપૂર વગેરે પદાર્થોને અમુક વિધિથી તૈયાર કરી કોઇપણ ધાતુને પરિપકવ બનાવતી વખતે તેની દરેક સ્થિતિનું ચિત્ર કાઢવાની કળા આ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી છે.

(૬) बिम्बापकर्षक चित्र शास्त्र કાચ અથવા અમુક જાતના પથ્થરો ઉપર નખ જેટલી જગ્યામાં આખી સૃષ્ટિનું ચિત્ર કેવી રીતે આળેખી શકાય, અને તેમાં રહેલી બધી આકૃતિઓનાં સ્વરૂપ કયાં યંત્રોદ્વારા જોઇ અને ઓળખી શકાય વગેરે વિદ્યાનું અદ્દભુત વર્ણન આ શાસ્ત્રમાં કરેલું છે.

તેવીજ રીતે બીજાં ઘણાં શાસ્ત્રો છે જેમાં (૧) છાયા જોઇને ચિત્ર કાઢવાની કળા (૨) વાળનું નિરીક્ષણ કરીને ચિત્ર આળેખવાની કળા (૩) સ્વર સાંભળીને આકૃતિ આળેખવાની કળા (૪) નખથી અથવા નખદ્વારા આકૃતિ આળેખવાની કળા नखचित्र (૫) અસ્થિ વડે પ્રાણીઓની આકૃતિ આળેખવાની કળા शल्यचित्र વિગેરે કળાઓનું અલૌકિક વર્ણન આપેલું છે.

૫૨ તેવીજ રીતે શિલ્પ શાસ્ત્રોની ૧૧૦૭ જુદી જુદી જાતો વર્ણવેલી છે જેમકે शिलाशिल्प, दारुशिल्प, यानशिल्प, यंत्रशिल्प, वास्तुशिल्प, वज्रशिल्प, धातुशिल्प, आदर्शकशिल्प, रथशिल्प, मूर्तिशिल्प, वैमानिकशिल्प, नाटयशिल्प, मृगशिल्प, વગેરે. प्रपंचलहरीमां महर्षि वसिष्ठ લખેછે કે પરલોકમાં તો देवशिल्प, यक्षशिल्प, गांधर्व शिल्प, ब्रह्मशिल्प, વગેરે અસંખ્ય જાતનાં શિલ્પશાસ્ત્રો પ્રચલિત છે.

૫૩ આ ઉપરાંત વિજળીનાં ગુણ રૂપ, ઉપયોગ શકિત વગેરે ઉપર, વર્ણ, સ્વર, રૂપ, વગેરેના ચિત્રો લેવાની કળા ઉપર, સૂર્યનાં કિરણોનાં રંગ, રૂપ, શકિત વેગ, વગેરે નક્કી કરવાની કળા ઉપર, મેઘની ઉત્પતિ, રૂપ, રંગ, ગુણ, વેગ વગેરે જાણવાની કળા ઉપર, અંતરિક્ષના ગુણ રૂપ, રંગ. જાણવાની કળા ઉપર, અનેક જાતની ધાતુઓ જાણવાનું પકાવવાનું, તેમાંથી યન્ત્રો બનાવવાનું યન્ત્રોનાં ચિત્રો આળેખવાનું,

અગ્નિની જાતો, વેગ નક્કી કરવાનું, વાયુની જાતો રૂપ, રંગ, વેગ,ગુણ વગેરે નક્કી કરવાનું, ધુમાડાની જાતો નક્કી કરી, દરેક જાતના ગુણ, રૂપ વગેરે ઓળખવાનું—જ્ઞાન આપનારાં અનેક શાસ્ત્રો રચાયેલા છે, કે જેનું વર્ણન વાંચતા આશ્ચર્ય અને અપૂર્વ માનની લાગણીઓ ઉભરાય છે. શિલ્પશાસ્ત્ર અને ચિત્રશાસ્ત્રમાં અતિ પ્રાચીન કાળમાં આર્યોએ કેટલું સવિસ્તર, નિયમસર અને સુસ્પષ્ટ જ્ઞાન મેળવેલું હતું તેનો કંઇક આભાસ ઉપરની જુજ હકીકતમાંથી આવી શકશે. શિલ્પશાસ્ત્ર અને ચિત્રશાસ્ત્ર આર્યોએ વિર્ણવેલી ચોસઠ કળાઓ માંહેની કળા છે, (કે જેની સટીક ટીપ કોઇ બીજે પ્રસંગે આપની પાસે રજુ કરીશ) અને મજકુર કળાઓમાં આર્યોએ સંપૂર્ણ કૌશલ્ય મેળવેલું હોય એવું તેમણે રચેલા ગ્રંથોમાં રહેલી સવિસ્તર, આબાધિત અને સુસ્પષ્ટ હકીકત ઉપરથી સહજ સિદ્ધ થઇ શકે છે. ઉપર જણાવેલાં બધાં શાસ્ત્રો અને કળાઓ માત્ર કપોલ–કલ્પિત નામ નથી, પરંતુ હકીકત છે કે જે હિંદની પ્રાચીનકળા સંબંધમાં ઘણું અજવાળું પાડી શકે છે. આ શાસ્ત્રો તેમજ તેના પ્રણેતાઓ એટલા પ્રાચીન કાળમાં થયેલાં હતાં કે તેનાં નામ વિદેશમાં તો શું પરંતુ હિંદુસ્થાનમાં પણ સાહિત્ય પ્રદેશમાં હાલમાં ભાગ્યેજ જાણવામાં હશે. એટલે અજ્ઞાન–તિમિરમાં ભમતાં પુરૂષો હિંદની કળા સંબંધમાં ઉપલબ્ધ સાધનો ઉપરથીજ અનુમાન બાંધે અને ઐતિહાસિક પુરાવાઓ બૌદ્ધ--યુગથી મળી શકે તેમ છે, માટે એ કાળને હિંદની કળાનો ઉદ્ભવ–કાળ લેખે તો તેમને પણ બચાવવા માટે કારણ રહી શકે તેવું છે. પરંતુ હકીકત અન્યથા છે. અતિ પ્રાચીન કાળમાં હિંદમાં જે વિદ્યા હતી, તેનો દશાંશ પણ હજી યૂરોપ–અમેરીકામાં સંપાદિત થયેલો નથી. પ્રાચીન કાળનું વિમાનશાસ્ત્રો, (યન્ત્રશાસ્ત્રો), ભૌકિતશાસ્ત્રો (Physics), વૈદકશાસ્ત્રો, જ્યોતિષશાસ્ત્રો, શિલ્પશાસ્ત્રો, વાયુશાસ્ત્રો, મેઘશાસ્ત્રો, વગેરે આપના જાણવામાં આવશે ત્યારે આપ સહુને પ્રતીતિ થશે કે આર્યોએ જે વિદ્યાનો સંચય કરેલો હતો તેટલો સંચય પાશ્ચિમાત્યો એક બે સૈકામાં પણ હજી કરી શકશે કે નહિ તે શંકા છે. હિંદની પ્રાચીન અદ્‌ભુત વિદ્યા સંબંધમાં કિંચિતમાત્ર જાણવાનો મને પ્રસંગ મળેલો છે અને મારીતો ખાત્રી થયેલી છે કે હિંદની પ્રાચીન કળાનું જે પ્રમાણ બંધાય છે તે કેવળ અજ્ઞાનતામાં રહીનેજ બાંધવામાં આવેલું છે, અને પરીણામે હિંદની દીવ્ય કળાને ઘણો અન્યાય અને વ્યાઘાત થયેલો છે. હિંદના પ્રાચીન વિદ્યાનું સત્યસ્વરૂપ સમજાય હિંદના વિદ્યા–ભંડાર તરફ આશ્ચર્ય અને માનથી ઉત્કંઠ બની લોકો નજર કરતાં શીખે, હિંદનાં અનુંકરણમાંથી

ઉદ્‌ભવેલી વિદેશીય કળાને પરિપૂર્ણ માની તેને પૂજવાને બદલે આર્ય પુત્રો હિંદનીજ દીવ્ય કળાદેવીનું સત્ય સ્વરૂપ ઓળખી તેની આરાધના કરતાં શીખે એવા હેતુથી મને પ્રાચીન શાસ્ત્રનો જે કાંઇ લેશ મળી શકશે તે આર્ય બંધુઓની જાણ માટે થોડા વખતમાં પ્રગટ કરવા ધારૂં છું અને મને ખાત્રી છે કે હિંદની વિદ્યા સંબંધમાં ખરી હકીકત સમજાયા પછી જે એકદેશીય મતો બંધાયાછે તે બદલવાનો પ્રસંગ આવશે.

ઉપસંહાર

૫૪ આર્ય બંધુજનો! શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા-એ કળા સંબંધમાં મારા વિચારો આપની પાસે રજુ કરવાની મારી ધારણા હોવા છતાં, હિંદની પ્રાચીન કળાનાં નામમાત્રથી મને એટલા બધા વિચારો ઉદ્‌ભવે છે કે આ પ્રસંગે હું તે સર્વથા રજુ કરી શકું તેમ નથી તેમ જે કાંઇ મેં રજુ કરેલું છે તે પણ અવકાશના પ્રમાણમાં અતિવિસ્તૃત થયું હોય તો આપ સહુ મને ક્ષમા કરશો. એવી મારી વિનંતિ છે. આર્ય મહર્ષિઓના અગાધવિદ્યા નિધિનું અવલોકન કરૂં છું અને બીજી બાજુથી અજ્ઞાન-તામિરમાં ભમતા પુરૂષોની પાયા વગરની ટીકાઓ જોઉં છું ત્યારે મ્હારા હૃદયમાં એટલી બધી લાગણીઓ ઉભરાય છે કે હું મ્હારા વિચારો ઉપર આવસ્યક સંયમ રાખી શકીશ કે નહિ તે સંબંધમાં મને સમવિષમતા થાય તે સ્વાભાવિક છે. શિલ્પકળામાં અને ચિત્રકળામાં આર્યોએ અતિ પ્રાચીન કાળમાં જે કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરેલું હતું તેનો દશાંશ પણ હજી પશ્ચિમના દેશોએ પ્રાપ્ત કરેલું નથી અને ભવિષ્યમાં તરતમાં પ્રાપ્ત કરશે તેવો સંભવ જણાતો નથી.

૫૫ અનેક કારણોને લીધે હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં ઉપલબ્ધ થઇ શકે તેમ નથી તેમજ ઐતિહાસિક સમયનો નિર્ણય કરવાનો ક્રમ પણ, પાશ્ચિમાત્ય મુસાફરોનાં આગમન પછી સ્વીકૃત થયેલો હોવાથી, તેમનાં આગમન પહેલાંના સમયનો નિરણય સાધનોને અભાવે થઇ શકે તેમ નથી. પરંતુ એટલા માટે પ્રાચીન કળા નોંધ લેવા લાયક ન હતી, એવું સરળ અને પાયા વગરનું અનુંમાન સહસા બાંધી લેવું, અથવા જયાંથી સમયનો નિર્ણય થઇ શકે તેમ હોય ત્યાંથી હિંદની કળાની શરૂઆત થઇ એવી હલાહલ અનુમાનારૂઢ કલ્પના કરવી, એ કેટલૂં સાહસ છે તે નિષ્પક્ષ બુદ્ધિથી નીચે જીવે હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનું અવલોકન કરવાથી જણાય છે. જગદીશ્વરને

ઉદ્દેશીને જેમ "નેતિ નેતિ" એવા શબ્દોથીજ તેનાં ગુણ--સ્વરુપ નું વર્ણન થઇ શકે તેવું છે. તેમ હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનું પણ કંઇક તેવુંજ છે. અતિ પ્રાચીન કાળના ગ્રંથો અથવા ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી. ઐતિહાસિક સમયનો નિર્ણય પશ્ચિમ દેશોના મુસાફરોનાં આગમન પછી થઇ શકે છે. અને તે પણ ગ્રીસના એલેકઝાન્ડર ધી ગ્રેટના હુમલા (૩૨૭ ઇ. સ.) પછી અથવા તે અરસામાં હોય તેમ જણાય છે. પરંતુ તેથી વિશેષ પ્રાચીન સમયનો નિર્ણય કરવાનું કાંઇ નિશ્ચયાત્મક સાધન મલી શકતું નથી, અને આ અરસામાં તો હિંદની કળા પરિપૂર્ણતા પામેલી હોય અને ગ્રીસ દેશના કારીગરો હિંદને શિક્ષણ આપવાને બદલે હિંદના કારીગરો પાસેથી શિક્ષણ લઇ ગયા હોય એવું જણાય છે. When the Greeks towards the end of the 4th century B. C. invaded the North West. the Indians had already worked out a national culture of their own unaffected by foreign influences (Macdwell's History of Sanskrit Literature, page 7) મૌર્યવંશી રાજા ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૯૦) એલેકઝાન્ડર ધી ગ્રેટના સેનાપતિ સેલ્યુકસે પોતાના એલચી મેગાસ્થનીસને ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં મોકલ્યો હતો, અને મેગાસ્થનીસે હિંદની તે સમયની કળાનું જે વર્ણન આપેલું છે તે ઉપરથી સહજ પ્રતીતિ થઇ શકે છે કે તે સમયમાં હિંદની કળા પરિપૂર્ણ દશામાં હતી અને પાશ્ચિમાત્યોનાં આગમનની પૂર્વે ઘણા પ્રાચીન કાળમાં તેનો ઉદ્ભવ થએલો હોવો જોઇએ. આ અરસામાં લખાયેલા ગ્રંથોની સાથે, અમુક બીજા ગ્રંથોને સરખાવીએ છીએ, ત્યારે ઉકત બીજા ગ્રંથો વધારે પ્રાચીન હોય તેમ સહજ જણાઇ આવે છે, એટલે ઇ. સ પૂર્વે ચોથા સૈકા પહેલાં હિંદમાં કળાનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ હોવો જોઇએ એવું અનુમાન અનિવાર્ય થાય છે. અને એ પ્રમાણે અમુક સમય નક્કી કરી તે અરસામાં લખાયેલા ગ્રંથોની સૂચના ઉપરથી તેથી વધારે પ્રાચીન ગ્રંથ જોઇએ છીએ, ત્યારે તેમાં આપેલી હકીકત તેથી પણ વધારે પ્રાચીન કાળ તરફ આપણને દોરે છે, અને એ પ્રમાણે ભૂતકાળનાં ઉંડાણમાં જેમ જેમ વધારે જઇએ છીએ તેમ તેમ ઉત્તરોત્તર હિંદની કળાની પ્રાચીનતા વધારેને વધારે પ્રાચીન હોય એમ સિદ્ધ થતું આવે છે, પરંતુ ચોકસ લેખો કે પ્રમાણોને અભાવે અમુક સમય તે છેક પ્રાચીન દશાનો સમય હતો એમ કહી શકાતું નથી. મૌર્યવંશી રાજાઓના વખતમાં એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં તો બૌધ્ધોનું પરિ

બળ જામી ગયું હતું જયારેહિંદની કળાની પરિપૂર્ણતા તો તેની પુર્વે બ્રાહ્મણોની સર્વોપરિ સત્તાના સમયમાં થયેલી હતી એમ નિ:સંદેહ જણાય છે. પુરાણોના કરતાં રસકાવ્યો વધારે પ્રાચીન છે, રસકાવ્યો કરતાં સ્મૃતિઓ, સ્મૃતિઓના કરતાં વેદ—મંડળો અને શ્રુતિઓ વધારે પ્રાચીન છે એમ તુલનાત્મક દષ્ટિથી સહજ નક્કી થઇ શકે છે, પરંતુ પ્રત્યેક ગ્રંથ કયા સમયમાં લખાયલો હતો એ રજુઆત કરી શકાય તેવું નથી તેમ તે સર્વ ગ્રંથોમાં જયારે હિંદની કળાંનું વર્ણન વાંચીએ છીએ અને ઉત્કર્ષમય જણાતું આવે છે ત્યારે એમ સહજ અનુમાન થઇ શકે છે કે અમુક કાળ તે કળાનો છેક પ્રાચીન કાળથી, એથી વિશેષ પ્રાચીન કાળમાં પણ હિંદની કળાનો ઉત્કર્ષ હતો. આ પ્રમાણ અભાવાત્મક શબ્દોમાં હિંદની કળાનો સમય કહી શકાય તેવું છે સાધનોને અભાવે ભાવાત્મક શબ્દોમાં તે સમય કહી શકાય તેવું નથી. અને કેવળ અનુ માનને આધારે તેવો સમય નક્કી કરી જણાવવો, અથવા જયાંથી ઐતિહાસિક હકીકત ઉપલબ્ધ થતી હોય તે સમયને આદ્ય સમય તરીકે સંબોધવો એ કેવળ ધૃષ્ટતાજ છે. પ્રૉફેસર મેકડોનેલ પણ History of Sanskrit Literature માં એજ વિચારો રજુ કરે છે. " History is one weak spot in Indian Literature. It is in fact non-existent. The dates of Sanskrit authors are in the vast majority of cases only known approximately having been inferred from the indirect evidence of interdependence, quotation or allusion, development of language or style," (page 10). રસકાવ્યો (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી ૫૦) ધર્મસૂત્રો ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી ૨૦૦) મહાભારત (ઇ. સ. પૂર્વે આઠમા સૈકામાં) રામાયણ (ઇ. સ. પૂર્વે નવમા સૈકામાં) ઉપનિષદો (ઇ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ ૫૦૦) અને વેદો (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦) વગેરેના સમયો નક્કી કર વામાં પણ "not less remote than this" આથી ઓછું પ્રાચીન નહી) "not later than this" "આથી વધારે મોડું નહી" એવા ભાષાથી તેમને રજુઆત કરવી પડી છે. ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સાહિત્ય, ભાષા, દેશકાળ, વનસ્પતિનું વર્ણન, ધર્માચાર્યોનાં વૃતાંતો વગેરે ઉપરના ગ્રંથોમાંથી જે બારીક અવલોકન અને તુલનાથી હકીકત મલી શકે છે તે ઉપરથી પ્રાચીનકાળના ઇતિહાસનું કંઇ સ્વરૂપ બાંધી શકાય તેવું છે અને એ ધોરણે વિચાર કરતાં હું ઉપર કહી

ગયો તેમ હું એવા અનુમાન ઉપર આવું છું કે વેદનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષોનો અથવા તે અરસાનો હશે અને મને સંતોષ થાય છે કે જુદા માર્ગથી ગણત્રી કરીને પણ બોનના પ્રોફેસર જેકોબી (Jacobi of Bonn) મ્હારી આ માન્યતાને મળતા આવે છે. ગમે તેમ હોય, અનિશ્ચિત ભૂતકાળનો અનુમાન પ્રધાન હકીકત રૂપે ઇતિહાસ લખવો એ નિરર્થક છે. મ્હારો આ મુદ્દાનું વિવેચન કરવામાં માત્ર એટલોજ હેતુ છે કે હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસ કે કળાનું જ્ઞાન નહિ છતાં, કાંઇ સાધનો કે પુરાવા નહિ છતાં, હિંદનાં કળા–કૌશલ્ય સંબંધમાં ઘણી વખત જે ટીકાઓ કરવામાં આવે છે તે પાયા વગરની એક દેશીય અને ગેરવ્યાજબી છે. સમય ગમે તે હોય પરંતુ હિંદની કળાનું અનાદિ કાળથી જે દીવ્ય સ્વરૂપ ઝગકતું રહેલું છે તે વિદ્યમાન છે, અને તેની પરીક્ષા કરી બ્હાર લાવવામાંજ અત્યારે ખરી સાર્થકતા સમાયેલી છે. સદ્ભાગ્યે એટલી હકીકત તો હવે સિદ્ધ થયેલી છે અને પાશ્ચિમાત્યો પણ તે માન્ય રાખે છે કે હિંદની કળા હિંદમાંજ ઉદ્ભવેલી હતી અને ગ્રીસના કરતાં ઘણી પુરાતન હતી. (Vide Macdonell's History of Sanskrit Literature). એકજ વૃક્ષની શાખા રૂપે હોવાથી ગ્રીસ, ઇરાન દેશ, અને હિંદુસ્થાનનાં પ્રાચીન બંધારણોમાં મળતાપણું હશે એ સંભવિત છે. પંરતુ તે છતાં પ્રત્યેક શાખાનું સ્વરૂપ તેતે અનુસરીને જુદુંજ બંધાયું હતું. હિંદુસ્થાનની શાખા તે યૂરોપની શાખાની ઉપશાખા ન હતી પરંતુ હિંદનીજ ભૂમિમાં નવપલ્લવિત થયેલી શાખા હતી કે જે અલૌકિક ભૂમિએ, એ શાખાને નવીન વાતાવરણ અર્પી તેનું જુદુંજ સ્વરૂપ બાંધ્યું. જુઓ. (B. Havell's History of Aryan Rule in India). પ્રાચીન કાળમાં હિંદની કોટીએ કોઇ દેશ કળા-કૌશલ્ય માટે મુકાતો હોય તો તે ગ્રીસ છે, અને હિંદનુ અપ્રતિમ કળા કૌશલ્ય સિદ્ધ કરવામાં ઉપરની રજુઆત પુરતી છે. આ લેખ સમાપ્ત કર્યા પહેલાં આપણે પ્રસ્તુત કળા કૌશલ્યની કાંઇક ઝાંખી કરીએ.

૫૬. હિંદના પ્રાચીન કળા પ્રદેશમાં આપણે સંચરીએ છીએ ત્યારે આપણને કંઇક જુદાંજ વાતાવરણનો અનુભવ થાય છે. સાહિત્ય, વ્યાકરણ, ગણિત, જ્યોતિષ, વૈદક, ભૌકિતક, શિલ્પ, ધર્મ, ન્યાય, નીતિ, વગેરે શાસ્ત્રોમાં આર્ય મહર્ષિઓએ સંપૂર્ણ કૌશલ્ય મેળવેલું હતું અને મહર્ષિ અત્રિ, વાલ્મિકી, આંશ્વલાયન, બોધાયન, વિવરણાચાર્ય,

ભરદ્વાજ, આપસ્તંબ વસિષ્ઠ વગેરેના ગ્રંથનું નિરીક્ષણ કરીએ છીએ ત્યારે અભિમાન અને આશ્ચર્યથી આપણું અંતઃ કરણ આંદોલિત થાય છે. ધર્મને માટે ઉત્પત્તિ, ધર્મ ને માટે સંચાર, અને ધર્મને માટે લય, એજ આર્યોનો જીવન સંદેશ હોવાથી સઘળુ વાતાવરણ ધર્મમય જણાય છે. અને પ્રાણિમાત્રનાં કલ્યાણ અર્થે લખેલા ગ્રંથોમાં એવા ગંભીર અને અબાધિત સિધાંતો રજુ કરેલા છે કે આજે પાંચ હજાર વર્ષે પણ એ સિધાંતો અધ રહેલા છે. જગતનો કર્તા એક પરમાત્મા છે કે જે " अणोरणियान् महतो महियान् " સર્વ પ્રાણિઓનાં જીવનરૂપે રહી જગતચક્ર ચલાવી રહેલ છે, તેજ સર્વ વ્યાપી ઇશ્વરનાં પ્રાણિમાત્ર અંગ છે, એ સિદ્ધાંત આર્યોની વ્યવહાર-સરણીમાં અનાદિ-કાળથી અદ્યાપિ પર્યન્ત અવિચ્છિન્ન ચાલતો આવેલો છે, અને અપૂર્વ ધર્મભાવનામાં એ સિદ્ધનાની મીલાવટ કરી આર્ય શિલ્પકાર આલેખન કરવા બેસે ત્યારે સમસ્ત સૃષ્ટિ દીવ્ય સ્વરૂપમાં તેને પ્રત્યક્ષ થાય તે સ્વાભાવિકજ હતું. દીવ્ય ભાવના અને દીવ્ય ચક્ષુથી સકલ સૃષ્ટિમાં પરમાત્મા ચૈતન્યનું અવલોકન કરનાર, સિંધ અને સતલજથી સુશોભિત થયેલા અરણ્ય પ્રદેશોમાં પ્રાતઃકાળે હિમાલયનાં શ્વેત શિખરોપર ઉદય પામતા આર્ય દેવની ઉપાસના કરનાર (જુઓ ૐ चित्रम् । देवाना मुदमा दनीकम् । આર્યને ઉદ્દેશીને) અહોચિત્રા દેવતાઓનું પરિબળ ઉદય પામ્યું છે. કેટલો આકર્ષક અને અર્થ ગંભીરખ્યાલ રૂગ્વેદ) આર્ય શિલ્પકારોએ ચેતન અને અચેતન કુદરતી પણ સૌંદર્યમય દેખાય એ સહજ સમજાય તેવું છે. સૃષ્ટિનાં અણુએ અણુમાં તેને પરમાત્મા વિલસી રહેલો દેખાય છે, અને એ સર્વ વ્યાપી ઇશનુ અસ્તિત્વ દીવ્ય ભાવનાથી ઓળખી, ચિત્ર કામ કે શિલ્પકામ તન્મય બનાવવું તેમાંજ તેઓ ખરો ધર્મ માનતા અને તેનેજ તેઓ ખરી કળા સમજતા. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે, સર્વ વ્યાપી આત્માને ઓળખવો, એ અમોઘ માર્ગ છે એમ માની, કુદરત માત્રનો રૂગણ ભાવનાથી ઉપાસના કરનાર આર્ય--ચિત્રકારને, ચિત્રકળા, એ ઇશોપાસના હતી, અને શિલ્પકળા, એ પણ ધર્મની પ્રતિષ્ઠા, રક્ષા અને પ્રચારનું સાધન હતું. અંત જ્યોતિથી બાહ્ય કુદરતમાં ઇશ્વરને ઓળખનાર આર્ય--ચિત્રકારને ઉષા-દેવી, સૂર્ય દેવતા, અગ્નિ--દેવતા વગેરે, ઋગ્વેદમાં વર્ણવેલાં અદ્ભૂત સ્વરૂપમાં દેખાય, અને રામાયણના નકશીદાર યજ્ઞમંડપો, હોય સ્તંભો અને દેવ મંદિરોમાં; આ--શિલ્પકાર પોતાની કળાને પરિપૂર્ણ સ્થિતિમાં રજુ કરે, એ આર્યોની પવિત્ર ભૂમિમાં સંચરનાર કળા રસજ્ઞ પુરૂષને સહજ સમજાય તેવું છે. ધર્મની ભાવનાથી, ધાર્મિક

વસ્તુઓનું આ લેખન કરનાર આર્ય બન્ધુને, ચિત્ર કળાએ પણ ઇશ્વરને ઓળખવાનાં અને મેળવવાનાં સાધન રૂપે હતી અને એમની ભૂમિકામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી શિલ્પકળા અને ચિત્ર કળાની બાહ્ય દેખાવથી તુલના નહિ કરતાં, અંતર્ગત ભાવનાથી તુલના કરવામાં આવે ત્યારેજ જે સમર્થ કૌશલ્ય અને મનોભાવનાથી આર્યોએ પ્રસ્તુત કળાની પરિપૂર્ણતા કરેલી હોય છે તેનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજાય છે. અગમ્ય ધર્મભાવના, અને ચૈતન્યમય કુદરતનાં સાૈંદર્ય, અનન્ય પ્રેમ ભાવથી ઉત્તેજીત થયેલ આર્ય શિલ્પકાર, કંઇક જૂદાજ કળા--પ્રદેશ માં વિહાર કરતો હોય એમ જણાય છે. અમાનુષી અને અલૌકિક તત્વોને કલ્પના શકિતથી આળેખી પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં રજુ કરનાર આર્ય ચિત્રકારને "Lack of classical simplicity and neglect of artistic principle" વગેરે દોષોને માત્ર ગણવામાં, પાશ્ચિમાત્યો આર્યોની પ્રાચીન કળાનું ખરૂં રહસ્ય સમજવાની અશકિત બતાવે છે. દીવ્ય ભાવના, દીવ્ય–ચક્ષુ, દીવ્ય સાૈંદર્યના પ્રદેશમાં આધુનીક કાળના "કેમીસ્ટ કે એનેટોમિસ્ટ" ને અવકાશ મળી શકે તેમ નથી. હિંદનાં ધર્મશાસ્ત્રો, લોક–શાસ્ત્રો અને કુદરતનું રહસ્ય સમજનાર રસજ્ઞ પુરૂષથીજ હિંદી પ્રાચીન કાળનું અનુપમ, મનોહર પરિપુર્ણ સ્વરૂપ સમજી શકાય તેવું છે. પાશ્ચિમાત્યોની માફક આર્ય બન્ધુઓ બાહ્ય સ્વરૂપના ઉપાસકો ન હતા પરંતુ પ્રત્યેક વસ્તુનું અંતર્ગત સ્વરૂપ સચોટ રીતે બહાર લાવવામાંજ ખરી કળા રહેલી છે એમ તેઓ સમજતા અને એ કળા કેવી આબેહૂબ રીતે રજુ કરી શકયા છે તે ખ્યાલ, એ કળાનું રહસ્ય જાણનારનેજ આવી શકે તેમ છે. અંતર્ગત ભાવને તદ્દવત સ્વરૂપમાં બહાર લાવવો, એજ ખરી શિલ્પકળા કે ચિત્રકળા છે, અને એ દૃષ્ટિ બિન્દુથી તુલના કરતાં આર્યોનું સમર્થ કૌશલ્ય, પ્રમાણ શકિત, અલૌકિક કલ્પના શકિત, અને ભાવ-પ્રવીણતા સહજ સિદ્ધ થાય છે. "સહસ્ત્ર કળાઓમાં પ્રવીણ," "દેવતાઓના શિલ્પકાર અને સ્વર્ગમાં મહેલોના બાંધનાર," "મહાન્ અને અમરદેવ, વગેરે ભાવનાથી વિશ્વકર્મા ને ઉદ્દેશીને સમર્થ શિલ્પકારની મહાભારત માં ઉપાસના કરવામાં આવી છે એ માત્ર અર્થ રહિત લખાણ ન હતું પરંતુ વસ્તુત: તેવા સમર્થ શિલ્પકારો આર્ય મંડળોમાં હતા અને તેઓની કળા, તે આ ભાવથી પ્રેરાયેલી, આ ભાવથી પોષાયેલી, અને આ ભાવથી પરિપૂર્ણતા પામેલી કળા હતી કે જેના નમુનાઓ હિંદનાં શોષણ કરનારાં હવાપાણી, સંખ્યાબંધ હુમલાખોરોના વ્યાઘાતો, અને ધર્માંધ બાદશાહોની ભાંગત્રોડ વચ્ચે, હજી સુધી હજારો વર્ષો થયાં ટકી રહેલા છે.

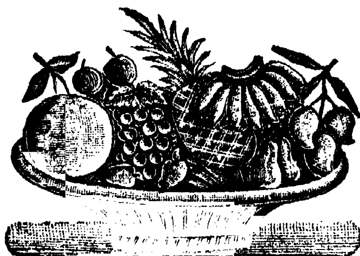
મી૦ ઈ૦ જીઙલે "વિશ્વકર્મા"માં આ વિચારો અસરકારક રીતે રજુ કરેલા છે. તેઓ લખે છે કે "In all Indian art there is a recognition of the fact that art is primarily prophecy that it is a translation into material form of inspiration man receives from God......The whole business of art is entirely without importance except in so far as it is conceived of and conducted as the material expression of religion. Indian art like that of medieval Europe or early Greece is essentially a religious art and as such is a true image of Indian Civilization just as was the art of thirteenth Century England and that of Greece in the Sixth Century before Christ. (Vishvakarma, Part VII—Preface). Compare also, "The great thinkers of India taught their master-builders to express in concrete architectural terms the theoretical principles of the casmic forces, as the different schools of philosophy cenceived them to be, Indo-Aryan builders were pure scientists-philosophy in brick and stone, yet the fine institution of the artists-craftsman clothed the science of natural religion with a grace and splendour of its own; and thus Indian art grew, like a tree or a flower, conscious of its own beauty and rejoicing in it always receiving it in wondering adoration as a gift from heaven, but never struggling to attain to it by the pedantic and coquettish arts of the Renaissance. (E. B. Havell—"Study of Indo-Aryan civilization, page 119.) આ ભાવનાથી અવલોકન કરનાર ચિત્રકારને, રૈવતાચલ ઉપરની સૂર્યપ્રભા દેવાંગના

રૂપે દેખાય, વિશ્વ-કલ્યાણુ માટે પ્રયાણુ કરતા કુમાર સિદ્ધાર્થ માટે કંથક અશ્વ અશ્રુ પાડે, રામચંદ્રજીના વનવાસથી વનસ્પતિઓ રૂદન કરે, એલીફન્ટા અને ઇલોરાની ભવ્ય મૂર્તિઓનાં વિરાટ સ્વરૂપમાં સર્વ શકિતમાન કર્તાની અપરિચિત શકિતઓ વિદ્યમાન દેખાય, ગિરિનાર અને આબુનાં નકશીદાર મંદિરોમાં યા દક્ષિણુનાં અલૌકિક શિવાલયો કે ઉત્તર હિંદનાં મનોહર વિષ્ણુ મંદિરોમાં એજ પરમાત્માનું સુંદર સ્વરૂપ ઝળકી રહેલું દેખાય તેમાં નવાઇ નથી પાશ્ચિમાત્ય કળાની પરિપૂર્ણતા મનુષ્યનું અને કુદરતનું બાહ્ય સ્થૂલ સ્વરૂપ સાંગોપાંગ રજુ કરવામાં સમાયેલી છે. સૂક્ષ્મ શરીરની કલ્પના સાથે તેને સંબંધ રહેલો નથી. આર્ય શિલ્પકારની કળા શરીરનાં બાહ્ય સ્વરૂપમાં સમાયલી નથી પરંતુ પ્રસ્તુત શરીરનું અંતર્ગત ચૈતન્ય નિહાળી, એ ચૈતન્યથી કળા કૃતિને જીવંત મૂર્તિ રૂપે ઝળકતી કરવામાં રહેલી છે. પાશ્ચિમાત્યોમાં દૃષ્ટિ અવલોકન બીજક અને પ્રધાન છે. આર્યકળામાં ધર્મ ભાવના અને ઉત્પ્રેક્ષા બીજક અને પ્રધાન છે. બન્નેનું દૃષ્ટિબિંદુ જુદું છે, બન્નેના આશયો જુદા છે, બન્નેના કળા પ્રદેશ પણ જુદાજ છે. આવી વસ્તુ સ્થિતિમાં પાશ્ચિમાત્યો, સાંભળેલા યા વાંચેલી હકીકત ઉપરથી હિંદની કળાનું સ્વરૂપ કલ્પે, અને એ કલ્પનામાં ગંભીર ભુલને પાત્ર થાય એ સહજ સમજાય તેવું છે. અન્તર્જ્યોતિથી ઉત્તેજીત થયેલો આર્ય શિલ્પકાર, ભકિત પૂર્ણ વાતાવરણ ઉભું કરી તેમાં તલ્લિન થાય છે, અને ઇશ્વર ભકિતના પ્રભાવમાં સરળતાથી અને સચોટ રીતે પોતાની કળા રજુ કરવામાં અદ્દભુત કૌશલ્ય બતાવે છે. ધર્મ ભાવના અને સત્ય પ્રદર્શનની અજબ મિલાવટ કરી, આર્ય શિલ્પકાર પોતાની મનોભૂમિકાનાં વાતાવરણુ સાથે એક તાર બની જાય છે. ધર્મના સાધ્યો આકર્ષક રીતે રજુ કરવામાં પ્રાચીન આય શિલ્પકાર અપ્રતિમ રહે છે. વેદ કાલીન સમયથી ઇશ્વરભકિત આર્ય કળાનાં જીવનરસ રૂપે રહેલી છે, અને એજ પ્રાચીન રસામૃતથી પોષાયેલી હોવાથી, હિંદની કલા અનેક વિપરીત સંજોગો વચ્ચે જીવંત રહેલી છે, જે ભાવનાથી પ્રેરાઇ પ્રાચીન મહર્ષિઓએ અચેતન કુદરતને મૂર્તિમંત બનાવી, જે ભાવનાંથી પ્રેરાઇ અશોક અને કનિષ્કના વખતમાં ભારૂત, સાન્ચી અને અમરાવતીનાં ભવ્ય સ્તૂપો બનાવવા માટે અનેક શિલ્પકારોએ જીવન અપ્યુ જે ભાવનાથી પ્રેરાઇ મધ્યમ યુગના પુર્વ ભાગમાં આર્ય શિલ્પકારોએ એલીફન્ટા અને ઇલોરાની અજબ ગુંફાઓ કોતરી કાઢી અને મનોહર શિવાલયો અને વિષ્ણુ મંદિરો ઉભા કર્યાં, જે ભાવનાથી પ્રેરાઇ

મહાવીરના અનુયાયીઓએ પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં અનુપમ નકશીકામ રજુ કરી અમર કીર્તિ મેળવી, અને જે ભાવનાથી પ્રેરાઈ મીરાંબાઇના સુસ્વર ગાનથી મત્ત બનેલા વૈષ્ણવોએ કૃષ્ણ–કનૈયાજીના દીવ્ય આવાસોથી ઉત્તર હિંદને શોભાવ્યું, તે ભાવના આર્યોની ઇશ્વર ભકિતજ હતી, અને સમસ્ત દુનિયાના કળા પ્રદેશમાં અપ્રતિમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે આર્ય શિલ્પકારો આ ભકિતનેજ આભારી છે. યુરોપમાં અને વિશેષે કરીને સ્પેઇનમાં મધ્યમ યુગના પૂર્વ ભાગમાં, કળા–પ્રદેશમાં ભકિતરસની અસર હતી પરંતુ હિંદનાં કળાસ્વાતંત્ર્ય અને કલ્પના–શકિતને અભાવે તે વખતના શિલ્પકારો હિંદની ભૂમિકાએ પહોંચી શકયા ન હતા. વળી જ્યારે ભકિતભાવમાં ઉદ્‌ભવેલી હિંદની કળા દેવી રૂપે પુજાઈ, વૃધ્ધિ પામી ત્યારે યુરોપના ધર્માધ્યક્ષોએ લલિત કળાને વિષયોત્તેજક માની તેનો અનાદર કર્યો અને પરિણામે એ કળા ત્યાં નષ્ટ થઇ અને નવયુગમાં તે પુનઃ સજીવન થઇ ત્યારે તેનું જુદુંજ સ્વરૂપ બંધાયું હતું. નવ યુગની કળામાં બાહ્ય રૂપ અને વાંછના પ્રધાન છે પરંતુ અંતર્જ્યોતિ અને ઉત્પ્રેક્ષા નથી એટલે દીવ્ય કલ્પનાથી હિંદનો શિલ્પકાર—ચિત્રકાર અગમ્ય માર્ગ ભેદી જે કોટીએ પહોંચી શકે છે તે ભુમિકાએ પહોંચવાને પાશ્ચિમાત્ય શિલ્પકારને અવકાશ નથી ભકિતરસમાંજ હિંદની કળાનો ઉત્કર્ષ રહેલો છે, અને વેદ-કાલથી ઉદ્‌ભવેલો આરંભ, અનેક યુગો અને ધર્મોમાંથી પસાર થઇ અદ્યાપિ પર્યંત આર્ય વંશજોનાં ઘરેઘરમાં ઝળકી રહેલો છે. ભકિતભાવમાં ઉદ્‌ભવેલી અને પોષાયેલી હિંદની કળાનુ અંતઃજીવન નષ્ટ થયેલું નથી, અને યોગ્ય ઉપાસનાથી એ કળા-દેવી પ્રાતિસ્વિક સ્વરૂપમાં ઝળકી ઉઠે તેવો હજી પણ દરેક સંભવ છે પરંતુ હિંદની કળાનાં હત ભાગ્યે કોઇ દિશામાં તેનો યોગ્ય સત્કાર થતો જણાતો નથી. પાશ્ચિમાત્ય કળાનાં બાહ્ય બેડોળ સ્વરૂપમાં ખરી કલા માનનારા નામદાર સરકારના અધિકારીઓએ હિંદની કળાનો અનાદર કરેલો છે અને ગયાં પચ્ચીસ વર્ષમાં હિંદની પ્રાચીન કળાને પુનઃ સજીવન કરવાનો કંઇપણ પ્રયાસ વસ્તુતઃ કરવામાં આવેલો હોય એમ જણાતું નથી. પાશ્ચિમાત્ય શિલ્પકારનું અંધ અનુકરણ કરવામાં કૌશલ્ય, એજ કળા પ્રવીણતા છે એમ માની આર્ય પુત્રો સ્વદેશી કળાને વિસારી દઈ, પશ્ચિમને બારણે ભિક્ષા માગતાં કળા હીન થયા છે રાજા અને પ્રજા બન્નેની પ્રીતિમાંથી ઉતરી ગયેલી કળા નષ્ટવત્ દેખાય તે સ્વાભાવિકજ છે. ચોમેરનાં પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં શોષાઇ ગયેલી હિંદની કળાનો પુનરૂદય થવો સંભવિત

...માસણું નથી અને મી. એફ. આર માર્ટીન લખે છે તેમ (જુઓ Indian Miniature Painting, page 89) મને પણ લાગછે કે "Miniature painting and all other branches of art and craft created by the Moghul Emperors will never revive, as the conditions are not sufficiently favourable. The preciousness of the materials and the richness of the details which so characterized Indian art, and in which respects it was unsurpassed, are no longer in demand. Let us hope that new Indian art will follow new paths." "મોગલ બાદશાહોએ ઉત્પન્ન કરેલી વિગત પૂર્ણ સુક્ષ્મ ચિત્રકળા અને કળાની બીજી શાખાઓ કદી પુનઃ સજીવ થશે નહિ કારણ કે સંજોગો જોઇએ તેવા અનુકૂળ નથી સાધનોનું અમુલ્યપણું અને વિગતોની પ્રભુતા કે જે હિંદની કળાના ખાસ ગુણો હતા અને જે બાબતમાં તે કળા અપ્રતિમ હતી તેની હવે જરૂર રહી નથી. આપણે આશા રાખશું કે હિંદની કળા નવીન માર્ગો ગ્રહણ કરશે." હિંદની સરકાર અને હિંદના પુત્રો હિંદની પ્રાચીન દીવ્ય કળાનું સત્ય સ્વરૂપ ઓળખી તેને ઉત્તેજન આપે, હિંદના કળા–રસજ્ઞ પુત્રો પશ્ચિમને બારણે સત્ય કળાની ઓળખ કરવાને બદલે સ્વદેશમાંજ ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપમા હજીપણ ઇતસ્તતઃ શોભી રહેલી આર્ય કળાને ઓળખી તેનાં સત્ય સ્વરૂપની આરાધના કરતાં શીખે, પશ્ચિમના તોફાની પવનથી શોષાઇ ગયેલી હિંદની કળાને પુનઃ વિકાસ મળે અને બાબુ અબનીંદ્રનાથ તાગોર વગેરેના પ્રશસ્ય પ્રવાસમાં સફળતા મળે એટલીજ મ્હારી અંતઃકરણની ઇચ્છા છે અને એટલોજ મ્હારા આ લેખનો ઉદ્દેશ છે.

Printed by N. V. Ghumre at the "Lakshmi Art Printing Works,"
97B, Sankli Street, Byculla, Bombay.

Published by Purshottam Vishram Mawjee, Walkeshwar, Bombay.